

Gevärssmederna och den frätande dyrheten

**En studie av konflikter vid
Söderhamns gevärsfaktori 1749–1796**

Av: Johanna Sundstedt

Handledare: Lars Ekdahl
Södertörns högskola | Institutionen för Historia och samtidsstudier
Magisteruppsats 30 hp
Historia | vårterminen 2016

SÖDERTÖRNS HÖGSKOLA | STOCKHOLM
sh.se

Abstract

This essay brings new knowledge about the terms and conditions for the artisans in the Swedish armament industry in Sweden during the 1800th-century. It was a time of opportunity for entrepreneurs and a time when the social and economic standing for the artisans were under pressure. This led to conflicts, and this study shows that the artisans did use multiple strategies in order to maintain their social and economic position in a changing world.

The purpose of this essay is to examine conflicts regarding the social organization of the work at the gun manufactory in Söderhamn between 1749 and 1796. During this period the ownership of the facility shifted from state owned to private and back.

The main sources examined in this essay are documents regarding the Söderhamns gun manufactory, found in the archive of the artilleridepartement at krigskollegium. Other sources are protocols from the local council, the magistrat, and church records.

A marxist method of analyzing the social organization of work is used. By using a model of the whole of the production process the areas of conflicts are analysed. The theoretical approach is influenced by Marx and Foucault's theories of power.

The essay shows that the governmental objectives in mid 1800-th century was to rationalize the production and privatize the Swedish arm manufactories in order to gain a lower price for muskets used by the armed forces.

The new organization of the production led to resistance among the artisans. The guild was the organizer of the protests, and the artisans acted strategic. They cooperated with different parties to put pressure behind their demands. Several times this was a fruitful strategy. In spite of the mercantilistic visions of their superiors, the majority of the artisans had their own workshops and were able to maintain a substantial production for the private market during the whole time.

During the Seven year war the production of the infantry musket were stopped at the same time as the workers in Jönköping were striking for better payment. Four of five facilities had problems delivering armament in 1761.

When krigskollegium regained the ownership of the manufactory in 1778 the artisans lost influence. The division of labour progressed during the crown's management.

Key words: Söderhamns gevärsfaktori, social organization, artisans, privatize, musket, gun manufactory, division of labour, krigskollegium

Innehållsförteckning

Inledning.....	1
Bakgrund.....	2
Frihetstidens hattar och mössor.....	3
Lars Eurén på plats i Söderhamn.....	5
Tidigare forskning.....	6
Problemet.....	11
Syfte.....	11
Frågeställningar.....	11
Privatisering och rationalisering – metod och teori.....	12
Källor, källkritiska överväganden och avgränsningar.....	16
Disposition.....	19
Undersökningen.....	20
Första delen: Nya vindar.....	20
Visioner och intryck från kontinenten.....	20
Utbildning och skrået.....	22
Hantverkarna förhandlade styckepris med landshövdingen.....	24
Euréns visioner.....	27
Färre hantverkare= lägre pris.....	28
Organisation och drift 1749.....	30
Ägandeformen för fabriken förändrades - snabbguide.....	33
Tekniska rationaliseringssträvanden.....	33
Hantverkarkollektivets sammansättning.....	35
Andra delen: Konflikterna.....	39
Nytt kontrakt.....	39
Trähästen.....	40
Skrået under attack.....	44
Hantverkarna slog tillbaka.....	47
De 230 lodbössorna – kontrollen över arbetsresultatet.....	51
Nytt permanent kontrakt 1757.....	56
Vapenproduktionen stannade mitt under kriget.....	59
Lågkonjunkturen slog till.....	64
Konkurrens – kontrollen över marknaden och kunnandet.....	67
Skuldberget skulle saneras.....	70
Undersökningens tredje del: Epilog.....	73
Kronan tar tillbaka fabriken.....	73
Resultat och teoretisk diskussion.....	77
Hur förändrades organisationen?.....	77
Vad gällde konflikterna?.....	78
Hur agerade parterna för att förbättra sin position?.....	79
Hur förändrades maktbalansen mellan parterna?.....	82
Hur fattades beslutet om fabriken?.....	83
Teoretisk diskussion och förslag på framtida forskning.....	84
Käll- och litteraturförteckning.....	86
Källmaterial.....	86
Litteratur.....	87
Internetkällor.....	90

Inledning

Vapensmederna på 1700-talets svenska gevärsfaktorer befann sig i skärningpunkten mellan manufakturernas övervakade proletariat, de borgerliga hantverkarnas skrågemenskap och krigsmaktens hårda hierarki. Det här en undersökning av vad som hände vid gevärsfaktoriet i Söderhamn när kronan bestämde sig för att privatisera gevärstillverkningen i mitten av 1700-talet. Syftet med privatiseringen från statsmaktens sida var ett lindrigare gevärspris för kronan. Genom att satsa på export skulle kostnaderna för kronans inköp sjunka. Övervakning, kontroll och en rationell arbetsordning var den vision som genomströmmade beslut som fattades av både riksdag och faktoriets ledning, när stegen mot att lämna kronans krigsmaterielproduktion i privata händer togs. Inspirationen var hämtad nere på kontinenten.

Bland dem som skulle utsättas för detta, gevärshantverkarna, fanns det dock ingen större samarbetsvilja. Hantverkarna svarade på förändringarna med motstånd.

Gevärshantverkarna i Söderhamn hade sedan ett sekel tillbaka jobbat enligt ett förlagssystem med specialiserade uppgifter och där de på pappret hade mindre självbestämmande än en borgerlig hantverkare, trots att de var medlemmar i ett skrå. Men under tiden faktoriet var privatiserat pågick ständiga duster mellan direktören och hantverkarna. Undersökningens övergripande mål är att ge en bild av de arbetsvillkor som smederna hade och de visioner som deras direktör ville driva igenom.

Anders Florén beskriver hur faktorierna under 1600-talets första hälft utsattes för försök till privatisering. Verksamheten arrenderades ut till Louis de Geer, men inte mycket lyckades, och riksrådet anmodade 1629 de Geer att han "lagar så att smederna inte svälter ihjäl."¹

Magnus Linnarsson visar i sin avhandling att utdelning av entreprenader på 1600-talet var avsett som en belöning för insatser för kronan. Till exempel fick rikskanslern Magnus Gabriel de la Gardie posten som förläning 1673.² Här lyftes stora summor ur postkassan till de la Gardie och Linnarsson ser det som tydligt att entreprenaden var en belöning.³ Enligt Linnarsson baserades besluten om entreprenad utifrån skäl som var rationella och effektiva ur förvaltnings- eller politisk synpunkt.⁴

Floréns bild av privatiseringen av kronans faktorer är mörkare än vad Linnarsson funnit om postens entreprenadsatsningar under 1600-talet. Sista ordet var dock inte sagt om privatisering av faktorierna, som den här undersökningen kommer att visa.

1 Riksrådet citerat i Florén, Anders, 1987, *Disciplinering och konflikt: Den sociala organiseringen av arbetet Jäders bruk 1640–1750*, diss. Uppsala Universitet. s. 2.

2 Linnarsson, Magnus, 2010, *Postgång på växlande villkor: det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden*, diss Södertörn.s. 126–127.

3 Linnarsson, 2010, s. 131.

4 Linnarsson, Magnus 2010, s. 208–209.

Bakgrund

Standardiserad tillverkning av gevär vid svenska faktorier har rötter långt tillbaka i tiden. På 1570-talet upphandlades vapen av bondesmeder i olika distrikt i landet, så kallade faktorier. Uppköparen kallades faktor.⁵ För att öka kontrollen och säkra leveranserna så beslöt Gustaf II Adolf att landsbygdens smeder skulle samlas på ett ställe. Att centralisera vapensmidet till städer var ett sätt att rationalisera produktionen.⁶ Jönköping, Norrköping, Norrtälje, och Söderhamn är exempel på städer som blev centrum för en vapenproduktion som tidigt fick stordriftens prägel.⁷

Kekke Stadin framhåller den tydliga uppdelningen i samhället som karaktäristisk för perioden. Exempel på det är den uppdelning mellan stad och land som fastställs i och med handels- och seglationsordningen från 1614. De 13 stapelstäderna skulle sköta utrikeshandeln medan några få städer norr om Stockholm hade tillstånd att segla ut men inte ta emot utländska skepp. Livsmedel var de hänvisade att leverera till Stockholm. Ett annat exempel på en särskiljande tendens var de upprepade plakat om förbud mot landköp som förekom.⁸

Staden Söderhamn, grundlades år 1620 efter ett kungligt beslut.⁹ Hälsinglands jordbrukande vapensmeder, som hade att välja på att flytta till den nya staden, eller att sluta med vapensmidet, hade fått utse platsen, och här anlades nu både en stad och ett kungligt gevärsfaktori.¹⁰

Prosten Olof Broman förklarade ett drygt halvsekel senare stadens grundläggande struktur med att i Söderhamn fanns inte bara borgare, som i andra städer, utan här fanns också ett faktori som tillverkade allehanda gevär. Faktor styrde faktoriet som borgmästaren styrde över stadens borgare. Under perioder i historien var borgmästaren och faktorn samma person.¹¹

Ett gevärsfaktori ingick i en hierarkisk struktur. Ytterst var det kungen som hade makten. Krigskollegiet var den myndighet som kronans faktorier svarade inför. Faktorn var Krigskollegiets förlängda arm ute på gevärsfaktorierna.

En hantverkarens karriär inleddes med en lärlingsperiod. Lärlingen arbetade sig upp till gesäll för att till slut bli mästare. En en borgerlig mästare ansluten till ett skrå var inte bara producent. Denne hade fem olika funktioner. Mästaren köpte in sina råvaror och var i den rollen köpman. Som

5 Goës, Nils von, (red) Föreningen Söderhamns museum (medarbetare) 1988, *Söderhamns Gevärsfaktori 1620–1813*, Norrala Hälsingerunor, s. 14–15.

6 Meyerson, Åke, 1937, "Rationaliseringssträvanden vid svenska gevärsfaktorier under 1700-talets mitt" (90–102) i *Daedalus*, Tekniska museets årsbok, 1937 Stockholm Tekniska museet/ingenjörskademin, s. 90

7 Strokirk, Oscar Fredrik, 1920, Kultur- och personhistoriska anteckningar/ Tredje delen, Örebro, s. 205 <http://runeberg.org/strokirk/3/0213.html>, hämtad 2016-08-21

8 Stadin, Kekke, 1993, *Maktkamp på Arboga redd: sjöfart inom skrå och aktiebolag*, Uppsala, Historiska institutionen, s. 9.

9 Goës, Nils von, (red) 1988 s. 13.

10 Goës, Nils von, (red) 1988 s. 17.

11 Broman, Olof Johansson, *Glysisvallur: och öfriga skrifter rörande Helsingland. (1676-1750)* utgifna af Gestrike-Helsing Nation i Upsala genom Karl A. Haegermarck och Anders Grape Upsala, 1911–1954 s. 248.

mästare fanns möjlighet att anställa gesäller och lärlingar – mästaren var arbetsgivare. Som arbetsgivare med anställda så inträdde mästaren också i rollen som förman. Eftersom mästaren sålde sin slutprodukt, till exempel en bössa, till kunder, så var han affärsman.¹²

En mästare som tillverkade gevär vid ett gevärsfaktori var däremot en del i en kollektiv arbetsprocess där faktorn var både affärsman och förman. Faktorn var mellanhanden som stod mellan producenten och kunden, främst den svenska krigsmakten. Faktorn tog fram råvaror till mästaren och hämtade de färdiga produkterna. De fem funktionerna hos den borgerliga skråmästaren var hos gevärsfaktoriets mästare förvandlad till tre: producent, arbetsgivare och förman för sina gesäller och lärlingar. Detta produktionssätt kan sammanfattas under begreppet förlagssystem.¹³

Vid 1600-talets början hade tillverkningen vid landets faktorer standardiserats genom att prototyper togs fram centralt som sedan skickades ut till landets faktorer och användes som mall.¹⁴ Vid mitten av 1600-talets användes vatten som drivkraft till pipborrningen vid fabriekerna i Sverige.¹⁵ Tidigt delades arbetet upp i olika arbetsgrenar. Redan 1636 beskrivs fabrieket i Söderhamn i en avhandling av Petrus Nerbelius som organiserat enligt en specialiserad arbetsdelning, där vissa hantverkare filar, andra borrar, andra fäster delar vid trä.¹⁶

Vid gevärsfabrieket smidde pipsmeden pipor, låssmeden smidde låsen, stockmakaren tillverkade gevärsstocken och satte ihop delarna, medan beslagaren gjorde avtryckare och mulbleck och andra smådelar till geväret. Till arbetets alla delar hörde en stor del av filande och putsande.

Frihetstidens hattar och mössor

Efter att Karl XII dött avskaffades enväldet och den så kallade frihetstiden inleddes. Mellan 1719 och 1772 varade den så kallade frihetstiden som upphörde när Gustaf III återinförde enväldet. Sverige antog något som liknade en parlamentariskt statskick 1719 som varade till 1772.¹⁷ Under den här perioden var kungens makt begränsad, rikets ständer, riksdag och riksråd och riksdag styrde landet. Under 1700-talet skedde en del förändringar i hur makten fördelades, vissa grupper fick mer makt medan andra fick mindre. Under frihetstiden fick det välbeställda skiktet av borgarståndet mer makt.¹⁸ Den här politiken gynnade storköpmännen, vilket också ofta innebar egen vinning för

12 Huberman, Leo, 1965, *Människans rikedomar*, Stockholm, Raben & Sjögren, s. 63

13 Huberman, Leo, 1965, s. 63

14 von Goës, Nils (red), 1988, *Söderhamns Gevärsfaktori 1620–1813*, Söderhamns museum, Hälsingerunor, s. 13.

15 Meyerson, Åke, 1937, s. 93

16 von Goës, Nils (red), 1988, s. 19.

17 Sennefelt, Karin 2008. "Social and political thresholds in Stockholm, c. 1720–1770". *Urban History*, 35, pp doi:10.1017/S0963926808005440

18 Ågren, Karin, *Köpmannen i Stockholm. Grosshandlares ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*,

hattpolitikerna. Genom detaljregleringar, privilegier och bidrag gynnades Stockholms storköpmän som exporterade på bekostnad av de mindre köpmännen, fattiga borgare och "vanligt folk."¹⁹

Under riksdagen 1738–1739 grupperade sig politiska meningsmotståndare i två grupper, hattar och mössor. Utrikespolitiken mot Ryssland var en vattendelare. Hattarnas främsta utrikespolitiska mål var ett revanschkrig mot Ryssland, medan mössorna förespråkade ett närmande till Ryssland.²⁰

Frågor om handel, hantverk och export stod högt upp på dagordningen. Sedan 1600-talet hade den ekonomiska politiken syftat till att stärka Sveriges finanser genom att främja export och försvåra import, baserad på en ekonomisk teoribildning som brukar sammanfattas med begreppet merkantilism.

Eli Heckscher jämför merkantilismen med frihandelsläran för att utmejsla vad merkantilism egentligen är.²¹ Enligt Heckscher var grunden den statiska uppfattningen om ekonomin. En nations välstånd kunde inte öka om det inte skedde på bekostnad av en annan.²²

Enligt Heckscher hade merkantilismens idémakare runt om i Europa drabbats av "varuskräck". Exporten som gav inflöde av penningar var det som gynnade ett land. Import av utländska manufakturvaror, kram, var ett fördärv. Det ett land behövde var ädla metaller och penningar.²³

Heckscher definierar merkantilismen som ett medel för staten, kronan, att genom näringslivet utöva makt över sina undersåtar. Merkantilismen var ett redskap genom vilken staten agerade inåt, enligt Heckscher, inte utåt, gentemot andra nationer.²⁴ Hattpartiet drev en sådan politik med stor iver, och lösningen på det mesta var att upprätta manufakturer för att tillverka inhemskt producerade konsumtionsvaror snabbt och effektivt. En manufaktur var en anläggning där hantverk uppdelat på moment bedrevs i stordrift under överinseende av en förman.

De effektiviseringar som ansågs nödvändiga för att öka intäkterna och få hjulen att snurra fortare stötte dock på patrull. Specialiseringen som politiker och manufakturägare vurmade för mötte motstånd hos hantverkarna och deras skråorganisationer. Enligt de progressiva ekonomiska tänkarna under 1700-talet var skrået fast i gammelmåddiga tankar om att bevaka sina rättigheter och sina privilegier.²⁵

diss Uppsala universitet, 2007 s. 51.

19 Nyberg, Klas, 2003, "Skeppsbroadeln blev rik på ofriheten", *Svensk Tidskrift*, nr1 2003.

20 Sökord: Hattpartiet. Thomas Magnusson *Nationalencyklopedin*, hattpartiet.
<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/hattpartiet> (hämtad 2016-06-19)

21 Heckscher, Eli F, 1953, *Merkantilismen: senare delen*, andra, reviderade upplagan, Stockholm, Nordstedts, s.3.

22 Heckscher, Eli F, 1953, s.18.

23 Heckscher, Eli F, 1953 s.108.

24 Heckscher, Eli F, 1953, s.5. Samtidigt garderar sig Heckscher genom att poängtera att det fanns variation i utgångspunkterna, och att köpmän, som snarare var intresserade av vinst än av att statsmakten skulle stärkas, gärna förespråkade merkantilism, då från perspektivet att de själva kunde stärkas. Se Heckscher, Eli F, 1953, s.24.

25 Huberman, Leo, 1965, s. 64.

Lars Eurén på plats i Söderhamn

1744, vid 24 års ålder, stod Lars Eurén i Söderhamn som faktor, full av visioner.²⁶ I juli 1778 dog han av slag, 58 år och ruinerad.²⁷

Eurén dyker upp som faktor vid sidan av hans föregångare, faktor Craelius, i mantalslängden i Söderhamn 1744.²⁸ Tidigare forskning har menat han ska ha tagit över faktoriet vid Craelius död, men Craelius gifte sig med borgmästarens änka 1746.²⁹ Craelius avled först 1748.³⁰ Han tycks dock ha klivit av tjänsten vid 1746, då var Eurén i full färd med att leda faktoriet.³¹

Han var son till en skolmästare i Kristinehamn, Erik Eurén, och en kvinna av omtalad värmlandssläkt, Christina Faxell. Familjen Faxell hade ett omfattande nätverk. Det var en prästsläkt där lyckade ingiften gjorde att de starka blodsband till den värmländska brukseliten. På faderns sida stammade släkten från en bonde, som hade satt den blivande magistern i prästutbildning.³² När Lars Eurén döptes den 12 februari 1720 i Kristinehamn var bland andra brukspatron Johan Camitz en av faddrarna.³³

Fadern avled redan 1722. Modern gifte om sig 1725 med en arrendator och brukspatron, Johan Forsséen. Efter ett år har Lars Euréns mor hunnit med att föda tvillingar och sedan avlida en månad senare.³⁴ Var den blivande direktören växer upp har inte hittats i den här undersökningen. Det är dock klart att Lars Eurén blev student vid Värmlands nation 1738.³⁵ Han var askultant vid Stockholms rådstuga och kämnärsrätt en tid. 1740 skrevs han in som kanslist i krigskollegium. I september 1742 blev han kanslist åt krigskommissarien, men bara en månad senare var han skrivare utom stat på artillerikontoret. 1744 blev han faktor i Söderhamn.³⁶

Lars Eurén gifte sig med Engel Sofia Maria Nescher, född i Bremen, dotter till en Gerhard Christoph Nescher. Vigseln skedde i Tyska kyrkan i Stockholm april 1745. Hans titel var då faktor i Hälsingland.³⁷

Analysen av hantverkarna är en del av undersökningen, och presenteras länge fram.

26 Eurén, släkt, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/15538>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2016-06-18

27 Söderhamns kyrkoarkiv, Död- och begravningsböcker, F I/1 (1739-1857 (bild 40) Svar; Kunglig brev, 14 april 1785, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

28 Mantalslängder 1642-1820 Västernorrlands (Gävleborgs) län 1654-1820, (1745) Svar.

29 Söderhamns kyrkoarkiv, Lysnings- och vigselböcker, E I/1 (1739-1861) (bild 66) Svar.

30 1748 den 21 september, Söderhamns kyrkoarkiv, Död- och begravningsböcker, F I/1 (1739-1857) Svar.

31 Eurén, släkt, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/15538>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2016-06-18

32 Eurén, släkt, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/15538>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2016-06-18

33 Kristinehamns kyrkoarkiv, Födelse- och dopböcker, C I/3 (1712-1732) s. 153

34 Alsters kyrkoarkiv, Födelse- och dopböcker, C I/2 (1722-1746) s.23, s. 197

35 Carlsson, A B, 1919, *Uppsala Universitets matrikel 1700–1750*, andra bandet, Uppsala, Almqvist & Wiksells boktryckeri AB, s. 276.

36 Kleberg, Johan, 1930, *Krigskollegii historia Biografiska anteckningar 1630–1805*, Stockholm, Kurt Lindbergs Boktryckeri 1930.s. 194–195.

37 Tyska S:ta Gertruds kyrkoarkiv, Vigselsböcker, SE/SSA/0017/E II/1 (1735-1861) s. 25

Lars Eurens efterträdare blev Johan Charling, som hade kommit till faktoriet som lärling.³⁸ Han var född i Revsund, och hans far var furir. Charling arbetade under faktorn, senare direktör Eurén i hans verkstad. Han blev pistolsmedmästare avancerade och var rustmästare 1759. Därefter blev han också rådman i magistraten för faktoriet och stadskassör. Hans karriär kröntes med att han blev faktor för faktoriet när kronan återtagit verket.³⁹

Tidigare forskning

Övergången mellan feodalism och kapitalism har studerats ingående och på flera nivåer, bland annat i den tidigare forskning som används här.⁴⁰ Däremot har få studier gjorts av arbetskonflikter vid gevärsfaktorier i Sverige, trots att dessa utgör ett av de tidigaste exemplen på hur arbetet organiserades med långt driven arbetsdelning.

Flera forskare inom ekonomisk historia har jämfört förlagssystem och manufaktur, till exempel Per Nyström och Eli Heckscher. Eli Heckscher ser manufakturpolitiken som ett lätt vansinne, som inte spelade någon större roll i utvecklingen.⁴¹ Heckscher ser ett generalfel som kan vara vår tids varnagel, att som på 1700-talet ta alldeles miste genom att "se vissa näringsgrenar som outhärliga för ett blomstrande näringsliv".⁴²

Han kommer fram till att manufakturerna trots alla satsningar inte betydde särskilt mycket för utvecklingen. En av orsakerna är att Sveriges tyngsta näringar, verkstadsindustrin, pappersmasse- och trävaruindustrin inte sorterade under manufakturerna. Heckscher ser i stället hemslöjden som den bransch där utvecklingen, det vill säga, industrialismen, senare springer fram.⁴³

Per Nyström går i viss mån i polemik med Heckscher. Enligt honom var inte manufakturerna drivhusblomster som inte klarade sig på egen hand. I stället ser han en marknad som tillfrisknar och slår rot genom en mer standardiserad tillverkning.⁴⁴

Per Nyströms *Stadsindustriens arbetare* beskriver merkantilismen ur ett historiematerialistiskt perspektiv.⁴⁵ Den beskriver de svenska manufakturernas uppkomst och blomstringstid med stöd

38 Hantverksrulla, 1749, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

39 Revsunds kyrkoarkiv, Födelse- och dopböcker, C/1 (1688-1757) s.197 via Svar; Nils Klingstedt, Jonas Tolberg, 15 december 1759 till krigskollegiets deputerade, Handlingar ang. organisation, byggnader med mera 1620-1812, Söderhamns gevärsfaktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA; Hallrätten i Söderhamn, den 2 juli 1790, rättegångsprotokoll, HLA.

40 Se genomgången av tidigare forskning.

41 Heckscher, Eli F, 1937, "De svenska manufakturerna under 1700-talet", (s.153–221), *Ekonomisk Tidskrift*, Uppsala, Årgång 39, häfte 6, s. 220–221.

42 Heckscher, Eli F, 1937, s. 220.

43 Heckscher, Eli F, 1937, s. 219.

44 Nyström, Per, 1955, *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet: Bidrag till kännedom om den svenska manufakturindustrin och dess sociala förhållanden*, Diss. Lunds Universitet Stockholm, Tiden s. 146–148

45 Nyström, Per, 1955, s. 6.

i samtida merkantilistiska teorier från runtom i Europa. Per Nyström har som övergripande syfte att "belysa de sociala gruppbildningarna inom manufakturindustrien och dessas förhållningssätt till varandra och mot den omgivande miljön av andra sociala grupper"⁴⁶

Nyström ser organiseringen av arbetet som det centrala för den merkantilistiska perioden. Disciplineringen av arbetare som institutionaliserades genom hallrätten levde vidare i högsta välmåga trots att Hattarna förlorat makt och trots liberala vindar inom den ekonomiska teorin.⁴⁷ Enligt Nyström var manufakturerna av största intresse, eftersom de bidrog till att luckra upp skråhantverkets makt.⁴⁸ Nyströms bild är inte positiv när det gäller attackerna mot skrået och han ser sorgset hur manufakturernas arbetare splittrades som kollektiv.⁴⁹

I *Wirtschaftspolitik und Lobbyismus im 18 Jahrhundert* undersöker Johann von Diest arkivmaterial från myndigheter i 1700-talets Brandenburg–Preussen och Hannover utifrån ett aktörperspektiv. Han studerar myndigheternas arbete med näringslivsfrågor i en anda influerad av merkantilism, och där en centralt organiserad näringslivspolitik saknades. Diest resultat visar på att myndigheters beslut om konkreta projekt kom till genom enskilda personers påverkan via besvär och skrivelser. Den absoluta monarkin och merkantilismen i dessa provinser var inte sammanflätade, utan merkantilismens aktörer fanns bland enskilda. von Diest ser den individbaserade kunskapen som en central aspekt under 1700-talet, kunnande var personligt kapital. Hans syfte är att undersöka strukturer, och praxis i ett samhälle där kunskapen inte var skriftbaserad och allmänt tillgänglig utan personlig.⁵⁰

Avhandlingen är användbar för den här undersökningen ur två aspekter. Det ena är analysen av den svaga staten och hur lokal politik hindrade eventuella direktiv från centralmakten. Det andra uppgifter om organisationen vid gevärsfaktorier i Preussen och Hannover under 1700-talet som kan ge ett värdefullt perspektiv på utvecklingen i Sverige.

1955 kom Rudolf Stadelmann och Wolfram Fischers sociologiska undersökning av skråhantverkare av det som i dag är Tyskland vid 1800-talets början. Undersökningen studerar genom biografiska levnadsteckningar tolv olika hantverkare i olika sociala ställningar och från olika områden.⁵¹ Stadelmann & Fischer anser att den generella beskrivningen av hur skrået krossas och hantverkarna sjunker ner i ett proletariat på 1700-talet blir helt missvisande, utom på ett mycket abstrakt, övergripande plan. Sent 1700-tal och tidigt 1800-tal var en period på nedåtgång för

46 Nyström, Per, 1955, s. 5.

47 Nyström, Per, 1955, s. 253–254

48 Nyström, Per, 1955, s. 134,

49 Nyström, Per, 1955, s. 268.

50 Diest, Johann von 2016, *Wirtschaftspolitik und Lobbyismus im 18Jahrhundert*, diss Potsdam, V&R unipress, s. 130–131.

51 Stadelmann, Rudolf och Fischer, Wolfram, 1955, *Die Bildungswelt des deutschen Handwerkers um 1800. Studien zur soziologie des Kleinbürgers im Zeitalter Goethes*, Berlin, Duncker & Humblot s. 67–69.

hantverkarna, bara om jämförelsen sker med 1500-talet som ett ideal. Stadelmann & Fischer betonar att Tyskland under 1800-talets början var ett splittrat område med mycket olika former av självständigt styre och på samma sätt kunde en skråhantverkare ha helt olika rättsliga, sociala och ekonomiska villkor.⁵² Stadelmann & Fischer ringar in de olika skrånas "ethos", vad som särskilde ett ämbete och vad som byggde kollektivets identitet. Mytologi, traditioner och praktiker som byggde gemenskap men också avgränsade mot andra. Skråets ära och dess traditionella privilegier var saker som skulle försvaras.⁵³

I "An Irresistible Phalanx: Journeymen Associations in Western Europe" undersöker Catharina Lis och Hugh Soly kollektiva strategier bland gesäller under tiden innan den industriella revolutionen. Lis & Soly positionerar sig mot uppfattningen att arbetarorganisering var ett fall för industrialismen. Genom att studera motivationen och karaktären av hantverkarnas och kollektiva aktioner under tidigare perioder ifrågasätter författarna detta.⁵⁴

Lis & Soly varnar för att sätta dikotomier mellan förmodern och modern. Teorier om massan och moralisk ekonomi är enligt dem inte universellt applicerbara. Att hantverkare under tiden innan den industriella revolutionen krävde sin rätt genom ogenomtänkta upplopp och mest var upptagna med att försvara skråets ära är resonemang som inte håller, menar de.⁵⁵ Genom att studera motivationen och karaktären av hantverkarnas samarbete och kollektiva aktioner gör artikeln det möjligt att ifrågasätta detta.⁵⁶ Lis & Soly betonar att gesällförbunden inom många stadshantverk sedan medeltiden hade internationella nätverk och var högst medvetna om att en stark organisation var det mest effektiva redskapet för att få igenom krav som var ekonomiskt rationella.⁵⁷

Lars Magnussons *Den bråkiga kulturen* belyser relationerna mellan smideshandläggare och förläggare i Eskilstuna 1800–1850. Att gesäller och lärlingar var överrepresenterade i brottsstatistiken för ordnings- vålds- och fylleribrott konstateras. Att de övre skikten i det sociala livet såg med oro på gruppen konstateras också.⁵⁸ Syftet med undersökningen är att skapa förståelse för de vanor och seder som smederna hade.⁵⁹ Genom att använda sig av historisk antropologi studerar Magnusson smedernas vardagsliv och tolkar dess praktiker och ritualer som en del i en kultur. Han använder sig bland annat av rättegångsprotokoll som källa.⁶⁰

52 Stadelmann & Fischer, 195, s. 99.

53 Stadelmann & Fischer, 1955, s. 67–69.

54 Lis, Catharina & Soly, Hugo, 1994 "An Irresistible Phalanx: Journeymen Associations in Western Europe" (s.11– 52), *International review of social history*, nr 39, Amsterdam, Cambridge university press. s 49.

55 Lis & Soly, 1994, s 49–50.

56 Lis & Soly, 1994, s 49.

57 Lis & Soly, 1994, s. 27–28.

58 Magnusson, Lars, 1988, *Den bråkiga kulturen: Förläggare & Smideshantverkare i Eskilstuna 1800–1850*, Stockholm, Författarförlaget. s.28–29.

59 Magnusson, Lars, 1988, s.56.

60 Magnusson, Lars, 1988, s. 68–69.

Lars Ekdahl belyser brytpunkter i organiseringen av arbetet utifrån arbetarna som aktörer och rör vid teorier om makt motstånd i sin artikel "Saknar numer medborgarnas lidande och nöd all vikt på mänsklighetens vågskål? En studie i typografernas förfackliga kamp". Lars Ekdahl ser hur de underordnade klassernas kultur tar intryck av de överordnades. Båda klasserna tog intryck från varandra och argument lånades för att stärka den egna klassens position.⁶¹

Det Ekdahl ser är att typograferna använde boktryckarreglementet från 1752 i sin kamp. Typografernas argumentation kan ha bromsat den kapitalistiska utvecklingen, enligt Ekdahl. Han kallar agerandet en motkultur, som gav frö till en framtida facklig kamp.⁶²

Ekonomhistorikern Ernst Söderlund beskriver hantverk, hantverkare och hantverkspolitik under stormaktstid, frihetstid och gustaviansk tid i verket *Hantverkarna del 2*. Han undersöker skråorganisationer och centralmaktens ofta motstridiga visioner om hur hantverket skulle lyftas. Enligt Söderlund präglades politiken och visionerna under hela undersökningsperioden av växlingar mellan skydd av näringlivet och idéer om fri konkurrens.⁶³

Under lång tid var statens intresse för hantverksfrågorna präglade av konsumentperspektivet. Varor i tillräcklig mängd, till rimligt pris och med god kvalitet var det som stod i centrum.⁶⁴

Enligt Söderlund var statsledningens inställning till hantverksfrågorna under frihetstiden präglad av dessa ekonomiska huvudsynpunkter. Konsumenten var i fokus. Goda förutsättningar för att framställa tillräckligt med varor till ett gott pris och till tillräcklig kvalitet var målet. Ämbetsorganisationerna, skråna, skulle hållas i schack, de skulle användas för att uppnå målen samtidigt som skrånas produktionsbegränsande och prisstegrande ansatser skulle kväsa.⁶⁵

Söderlunds studie innehåller värdefulla uppgifter om hur skråväsendet fungerade och hur det under perioder sattes under tryck. Söderlund kommer fram till att frihetstidens starka representation av hantverkare i riksdagen var ett effektivt vapen för att stoppa många av de skråfientliga idéer som kom från instanser som kommerskollegiet och riksrådet.⁶⁶

Anders Floréns avhandling om Jäders bruk analyserar den sociala organiseringen av produktionen för att se om den kan klassas som kapitalistisk i marxistisk mening.⁶⁷ Floréns undersökning rör 1640–1750. Jäders bruk producerade järnprodukter för krigsmakten. Floréns

61 Ekdahl, Lars, 1989, "Saknar numer medborgarnas lidande och nöd all vikt på mänsklighetens vågskål? En studie i typografernas förfackliga kamp", i Birgitta Skarin Frykman, mfl, (red) *Lönearbete och livsmönster: Föredrag presenterade vid andra nordiska seminariet om arbetarkultur i Norrköping 1986*, (s.105 – 120), Norrköping, Arbetets museum och Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet. s.114.

62 Ekdahl, Lars, 1989, s. 115, s.117.

63 Söderlund, Ernst, 1949, *Hantverkarna del II, Stormaktstiden frihetstiden och gustavianska tiden*, Stockholm, Tidens förlag, s. 138.

64 Söderlund, Ernst, 1949, s. 139–141.

65 Söderlund, Ernst, 1949, s.186.

66 Söderlund, Ernst, 1949, s. 212–214

67 Florén, Anders, 1987, s. 5–6.

studie är utgångspunkt för den här undersökningen och används både metodologiskt och empiriskt.

Florén undersöker om utvecklingen vid Jäders bruk ledde till att hantverkarna blev proletärer i marxistisk mening. Han kommer fram till att det fanns en sådan utveckling men faktorernas strävan stötte på motstånd från hantverkarkollektivet.⁶⁸ Florén undersöker både sociala strukturer och en disciplineringsprocess.⁶⁹ Han finner att det sker en pauperisering och en ökad ekonomisk bindning till faktorn under perioden.⁷⁰ Bland annat syns en utveckling under en hundraårsperiod i fråga om ägandet av smedjorna. 1640 fanns 14 smedägda smedjor hundra år senare en halv. En uppgift från 1755 från faktor Neuman var att faktorn ägde större redskap medan smederna ägde handredskapen.⁷¹ I undersökningen av arbetsorganisationen och maktkampen mellan smederna och faktorn har Florén använt domstolsprotokoll från häradsrätten och rådstugurätten och även smedskråets protokollböcker, när de har bevarats.⁷²

Söderlund särskiljer inte storföretagare, manufakturister och små skråhantverkare som olika grupper med olika agendor. Han använder också begreppet producent på ett helt annat sätt än Florén. Ernst Söderlund ser fabriksägare eller en mästare med en stor verkstad som producent.⁷³ Florén ser den som faktiskt utför arbetet, hantverkaren, som producenten. Söderlund drar en tydlig skiljelinje mellan mästare och gesäller.⁷⁴ Florén ser i sin undersökning hur mästare och gesäller mot slutet av undersökningsperioden samagerade och att tendensen var att gå vid sidan av skrået, som förlorat makt.⁷⁵ I den här undersökningen är Floréns definition mer användbar.

Gevärsfaktorier i allmänhet beskrivs i flera lokalhistoriska och kulturhistoriska böcker som beskriver verksamheten vid olika gevärsfaktorier vid olika tidpunkter, till exempel *Söderhamns gevärsfaktori i äldre tider*, av Birger Stecksén och *Söderhamns gevärsfaktori*, från Söderhamns museum.⁷⁶ Dessa böcker ger värdefulla ledtrådar till hur arbetet var organiserat. Riksarkivets biografi om överdirektören Fredrik Ehrenpreus har gett en ingång till de konflikter runt gevärspriset som mycket kretsade kring vid mitten av 1700-talet.⁷⁷

Åke Meyerson har beskrivit hur teknologin utvecklades vid fabriker i artikeln "Rationaliseringssträvanden vid svenska gevärsfaktorier under 1700-talets mitt".⁷⁸

68 Florén, Anders, 1987, s.46–47, 210

69 Florén, Anders, 1987, s.7

70 Florén, Anders, 1987, s. 46.

71 Florén, Anders, 1987, s. 38.

72 Florén, Anders, 1987, s. 81–82.

73 Söderlund, Ernst, 1949, s. 213.

74 Söderlund, Ernst, 1949, s. 313–314.

75 Florén, Anders, 1987, s 213–214.

76 Stecksén; Birger, 1923–1931 *Om Söderhamns gevärsfaktori i äldre tider*, Stockholm; Goës, Nils von (red) 1988.

77 Fredrik Ehrenpreus, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16692>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av G. Utterström.), hämtad 2016-08-07.

78 Meyerson, Åke, 1937.

Axel Mollstadius beskriver en tidigare period vid ett annat fabriksföretag, Jönköpings gevärsfabrik 1695–1720.⁷⁹ Här finns även uppgifter om andra fabriksföretag och användbart material om organisationen och tillverkningen vid fabriksföretaget. Mollstadius bidrar, förutom med studier av arbetsprocessen, med en avskrift av straffreglementet från 1682 som gällde gevärsfabriksföretagen.

Det här var en tid då näringspolitiken var av stort intresse. Samtidigt fanns det idéer om att få produktionen mer effektiv, som utomlands.

Problemet

Fabriksföretagen var vid mitten av 1700-talet anläggningar där arbetet skedde kollektivt och med en långt driven arbetsdelning av hantverkare organiserade i ämbeten, skrån.

Vid privatiseringen av Söderhamns fabriksföretag, som skedde successivt mellan 1752 och 1757, förändrades förutsättningarna för produktionen. Hantverkarnas förman fick en ny roll som ägare av fabriksföretaget. Drivkraften att maximera vinsten kom in i bilden. Förändringarna ledde till en dragkamp om kontrollen över produktionen och till konflikter.

Syfte

Syftet med uppsatsen är att undersöka konflikterna mellan direktören och hantverkarna som rör den sociala organisationen av arbetet vid gevärsfabriksföretaget i Söderhamn under perioden då fabriksföretaget var i privat ägo.

Frågeställningar

Hur förändrades produktionsprocessen?

Vad gällde konflikterna?

Hur agerade parterna vid konflikterna?

Hur förändrades maktbalansen mellan parterna?

Hur fattades besluten om fabriksföretaget?

⁷⁹ Mollstadius, Axel, 1958, *Jönköpings gevärsfabrik 1695 – 1720 En period av högkonjunktur i Husqvarna vapenfabriks historia*, Jönköping, Jönköpings läns hembygdsförening.

Privatisering och rationalisering – metod och teori

Den här undersökningen tar vid där Floréns undersökningsperiod slutade vid 1700-talets mitt och har den som utgångspunkt. Floréns metod går ut på att analysera produktionsförhållandena, en metod som i sin tur är hämtat från Marx.⁸⁰

Den första delen av undersökningen består av en kartläggning av arbetets sociala organisering. Genom att studera hantverkarrullor, memorial och protokoll från perioden undersöks strukturen för organisationen. Vilka reglementen, kontrakt och förordningar som normerade organisationen för produktionen, vilken av parterna som har kontrollen över förutsättningarna, arbetets organisation och försäljningsmarknaden. Här går det också att se hur produktionsprocessen förändrades. Genom att jämföra med tidigare forskning kan utvecklingen tecknas i stora drag.

Enligt Marx behöver analysen av varje samhälle vid en bestämd tidpunkt börja med dess produktionssätt och den sociala organiseringen genom vilken "arbetskraften mobiliseras, grupperas och fördelas".⁸¹ Det kan liknas vid en metodbeskrivning och passar in på en undersökning av gevärsfaktoriet och hur arbetet vid faktoriet var organiserat.

I undersökningen ringas först fabriets produktionsförhållanden in genom att undersöka hur maktförhållandena mellan faktor och hantverkare såg ut genom hela produktionsprocessen. Den består av förutsättningar, i form av råvaror, arbetsmedel och arbetskraft, därefter hur arbetsprocessen såg ut och slutligen hur arbetsresultatet, de färdiga produkterna såldes.⁸² Först undersöks hur makten fördelades mellan hantverkarna och direktören i början av perioden. Därefter undersöks vad som förändras i maktbalansen mellan parterna.

För definiera hur hantverkarna agerade i konflikterna används en modell utarbetad av Lars Ekdahl. Det finns två viktiga kom-ihåg för modellen. Det första är att det är en stiliserad, förenklad bild av ett fenomen eller ett objekt. Det andra är att det inte erbjuder en förklaring utan är ett analytiskt instrument.⁸³

Den teoretiska definitionen hur en fackförening agerar kan enligt Ekdahl bestämmas med hjälp av en analysmodell med rötter i den marxiska analysen av det kapitalistiska kretsloppet, där arbete och kapital står i motsatsförhållande.⁸⁴ Ekdahls modell tar sin utgångspunkt i hur ett kapitalistiskt företag kan fortsätta vara ett kapitalistiskt företag.⁸⁵

Ekdahl bygger sin modell på hela produktionsprocessen, det vill säga: Köpmarknad,

80 Florén, Anders, 1987, s. 49.

81 Marx citerad i Hobsbawm, Eric J, 1999 *Om historia*, Stockholm, Prisma, s. 185.

82 Florén, Anders, 1987, s. 48.

83 Kjeldstadli, Knut, 2010, *Det förflutna är inte vad det en gång var*, Lund, Studentlitteratur, s. 142.

84 Ekdahl, Lars, 1994, "En historia om makt?" i Alf O Johansson, Susanne Lundin och Lars Olsson (red) *Dagsverken: 13 essäer i arbetets historia*, Lund, Historiska media, s.389

85 Ekdahl, Lars, 1994, s. 388–389.

Produktion, Försäljningsmarknad och Kapitalmarknad.⁸⁶ Hans analysmodell visar på att det ligger i lönearbetarnas intresse att påverka de beslut som fattas om alla delar i produktionsprocessen.⁸⁷ En facklig förening kan, via sin organisation agera på alla olika samhällsliga nivåer för att få igenom sin vilja gentemot företaget. Det Ekdahl poängterar är att denna modell också kan användas i historiska analyser.⁸⁸

Hantverkarna vid fabriken var inte en modern fackförening. Men de agerade i grupp (och enskilt) för sina intressen. Hantverkarna bör ha haft intresse av att påverka beslut som rörde alla delar av produktionsförhållandena. Frågan är om de gjorde det. Frågan är också hur de gjorde det konkret och vilka instanser de försökte påverka. Genom att undersöka var konflikterna runt arbetets organisation uppstod finns möjligheter att få en bild av maktförhållandena och vilka strategier hantverkarna använde för att stärka sin position. Den här undersökningen kommer att använda modellens tre första delar.

Tablå 1. Produktionsprocessen enligt Ekdahl och Florén

Köpmarknad (Förutsättningar)	Produktionen (Arbetsprocessen)	Försäljningsmarknad (Arbetsresultatet)
Råvaror	När ska arbetet göras?	Vem förfogar över resultatet?
Arbetskraft	Vad ska göras?	
Arbetsmedel	Hur ska det göras?	

Källa Lars Ekdahl, 1994, s.389, Anders Florén, 1987, s. 48–52.

Resultatet belyser hur maktförhållandena förändrades över tid för fabriken och dess hantverkare.

I nästa steg analyseras de konflikter som uppstod mot bakgrund av förändringarna.

Florén definierar makten över produktivkrafterna som förmågan att sätta dem i rörelse. Proletären i ett kapitalistiskt produktionsförhållande är helt utan förmåga att sätta produktivkrafterna i rörelse, genom arbetsdelningen och genom mekanisering där maskinerna är sammanbunda med varandra.⁸⁹

Enligt Florén behövs ett utomekonomiskt tvång för att kunna reproducera maktförhållandena mellan producent och ickeproducent under köp- och förlagssystemet.⁹⁰ Under manufakturindustrin är däremot manufakturistens kontroll större, vilket minskar behovet av ett sådant tvång.⁹¹

Florén definierar producenten inom manufaktursystemet som fortfarande kapabel att nyttja

86 Ekdahl, Lars, 1994, s. 389.

87 Ekdahl, Lars, 1994, s. 388–390.

88 Ekdahl, Lars, 1994, s. 389.

89 Florén, Anders, 1987, s.48–49.

90 Floren, Anders, 1987, s.59.

91 Floren, Anders, 1987, s.56.

arbetsmedlen. Han ser inga tekniska hinder för producenten att förfoga över och bruka sina egna verktyg och redskap.

Förutsatt att producenten kan införskaffa arbetsmaterialet kan han på egen hand framställa sitt delarbete med dessa verktyg. Däremot måste hantverkaren samarbeta med andra producenter inom ramen för manufakturens arbetsdelade produktionsorganisation. Dekvalificeringen som arbetsdelningen innebär tar ifrån hantverkaren dess möjlighet att realisera sin arbetskraft, men inte själva arbetsmedlet, enligt Florén.⁹²

För att analysera arbetskonflikterna används modellen för att ställa frågor om var i produktionsprocessen konfliktområdet finns. Här jämförs med Floréns definitioner av konflikter. Florén skiljer på organiserat motstånd och vardagligt oorganiserat motstånd. Det vardagliga motståndet, bland annat studerat av EP Thompson, definieras som vanor och attityder. Det ser Florén som antingen oartikulerat, "förmedvetet" motstånd eller att gruppen ser en manifestation som "strategiskt oriktigt".⁹³

Florén preciserar den organiserade arbetskonflikten som en kollektivt samtidigt och artikulerad protestyttring. I motsats till det vardagliga motståndet uppträdde hantverkarna tillsammans och förmedlade öppet krav på förändring.⁹⁴ Den sortens öppna konflikter sorterar han i fördelningskonflikter och strukturkonflikter. Fördelningskonflikter berör orättvisor men ifrågasätter inte själva produktionsprocessen, till skillnad från strukturkonflikten.⁹⁵

Florén specificerar begreppet proletär som liktydigt med en producentroll där aktören har förlorat all makt och inflytande över produktionen.⁹⁶ En maktutövning som syftar till att omfatta en persons hela vara nämner Florén patriarkal.⁹⁷ EP Thompson problematiserar begreppet patriarkal, begrepp som används ofta när det handlar om undersökningsperioden. Thompson pekar på att begreppet i sig indikerar en slags varm känsla, en nostalgi om svunna tider. Begreppet patriarkal innebär ett ovanfrånperspektiv som kan vara problematiskt när det handlar om att beskriva en socialhistoria.⁹⁸ Den här undersökningen undviker begreppet patriarkal i analyserna.

Det teoretiska perspektivet, som också influerar metoden, är hämtat från Karl Marx analys av den kapitalistiska produktionsprocessen och manufakturerna. Marx konstaterar att disciplinering av arbetskraften var mantrat för kapitalet under manufakturernas storhetstid, från mitten av 1500-talet

92 Floren, Anders, 1987, s. 54.

93 Floren, Anders, 1987, s. 62–63.

94 Floren, Anders, 1987, s. 139.

95 Floren, Anders, 1987, s. 63–64.

96 Florén, Anders, 1987, s. 48.

97 Floren, Anders, 1987, s. 59.

98 Thompson, EP 1991, *Patricians and Plebs*, i *Customs in common*. London, Merlin Press, s. 24

till slutet av 1700-talet. Marx såg samverkan, den form av arbete då flera arbetar i samma produktionsprocess eller i sammanhängande arbetsprocesser, som det kapitalistiska produktionsättets utgångspunkt.⁹⁹ Enligt Marx kan manufakturen uppstå på flera sätt. Gemensamt är dock att arbetare sammanförs i en verkstad och en arbetsdelning sker, som gör produktionen sker genom avskilda deloperationer, under samverkan.¹⁰⁰ Eftersom produktionens grundval under manufakturperioden var hantverksskickligheten och dess totalmekanism bestod av arbetarna själva, pågick under den här perioden av en ständig kamp att få bukt med hantverkarna och få dem underkastade arbetsdisciplinen.¹⁰¹ Marx ser dock manufakturerna som slags mellanperiod som banade väg för industrialiseringen.¹⁰²

EP Thompsons avhandling från 1963 studerar den process som hantverkare och arbetare genomlevde i England som resulterade i nya produktionsförhållanden i början av 1800-talet. Han vill fånga individerna och deras liv i en föränderlig och osäker tillvaro. Han definierar klass som en relation som skapas mellan människor.¹⁰³ Thompsons programförklaring, att studera människorna i sin tid är en inspiration här.

För att analysera de visioner som drev fabriksledning används Foucaults teorier som beskrivs i boken *Övervakning och straff*. Foucault analyserar den borgerliga samhällsstrukturens syn på moral, straff och disciplin som växte fram under 1700-talets senare hälft. Han pekar på hur en ny syn på disciplin, kunskap och makt växte fram som var ett brott mot det gamla. Han beskriver hur makten flyttar in i individens kroppar och blir en del av det egna jaget. Moralen blir ett fängelse inom individen.¹⁰⁴ Foucault visar på att under 1700-talet föds den evolutionära tanken om en rätlinjig utveckling, framstegstanken, som även i dag existerar bland många. Enligt Foucault hänger det ihop med maktens sätt att verka.¹⁰⁵

En av Foucaults kritiker är sociologen Steven Lukes, som tolkar Foucault som att denne med en ultraradikal ansats till slut, alltför luddigt och alltför överdrivet målar en idealbild av hur disciplinering skulle fungera om inga hinder uppstod. Lukes ser Foucault främst som en genealog som intresserar sig för hur normer uppkommit, men som inte analyserar hur olika maktstrategier fungerat genom att titta på saker som varitationer, effekter och utfall.¹⁰⁶ Lukes betonar dock att många forskare som använt sig av Foucaults teorier, kommit fram till fruktbara resultat.¹⁰⁷

99 Marx, Karl, 2013, s.280–203.

100 Marx, Karl, 2013, s.293–295

101 Marx, Karl, 2013, 320–321.

102 Marx, Karl, 2013, s. 321.

103 Thompson, EP, 1991, *The making of the English Working Class*, s.8–12. Londen, Penguin.

104 Foucault, Michel, 2003, *Övervakning och straff: fängelsets födelse*, Lund, Arkiv förlag, s. 129.

105 Foucault, Michel, 2003, s.162

106 Lukes, Steven, 2008, *Maktens ansikten*, Göteborg, Daidalos, s. 105–106.

107 Lukes, Steven, 2008, s. 106.

Foucault beskriver just den tiden och de tankesätt som de styrande utvecklade kring disciplin och nytta. Därför är hans maktteori användbar till den här uppsatsen.

Källor, källkritiska överväganden och avgränsningar

Undersökningen rör de förändringar och de konflikter som uppstod när faktor Lars Eurén blev ägare till Söderhamns gevärsfaktori. Överlåtelsen var en successiv process. 1752 fick han utökade befogenheter, han fick titeln direktör, 1754 överläts faktoriet enligt vissa villkor enligt ett korttidskontrakt. Slutligen överläts faktoriet under vissa villkor permanent och med arvsrätt 1757.¹⁰⁸

Undersökningsperioden sträcker sig mellan 1749 och 1796, med tyngdpunkt på åren 1749–1762. Under den här perioden går det att belysa både tiden innan privatiseringen och tiden närmast efter faktoriet återgått i kronans ägo. Tidsspannet är valt utifrån när hantverkarna som grupp finns dokumenterade i antingen hantverksrullor eller rättegångsmaterial. Källmaterial som rör faktoriet innan 1749 har använts för att belysa skillnaderna i organiseringen av arbetet före och efter privatiseringen. Undersökningen fokuserar på relationerna och den sociala organiseringen. Tekniska detaljer i vapenframställning och gevärskonstruktion som inte är av betydelse för beskrivningen av arbetsprocessen har uteslutits.

Källmaterialet som har använts består främst av inkomna brev till krigskollegiet som rör Söderhamns gevärsfaktori, förvarade på Krigsarkivet. Mycket material är korrespondens från direktör Eurén och senare faktor Charling, men här finns också inspektionsrapporter och handlingar som rör organisationen. I samlingen finns det en volym som består av handlingar som rör en konflikt om privatsmidda lodbössor.¹⁰⁹ I den här volymen finns också rättegångsprotokoll i avskrift som rör en annan konflikt, den om trähästen. Här kom hantverkarna till tals i flera dokument.¹¹⁰

De brev och protokoll som rör hantverkarnas talan var skrivna av andra händer än hantverkarna själva, vilket innebär att källan inte är en direktlänk till smederna. De argument som framförs är dock hantverkarnas, det är formen som har slipats fram av skrivare och juridiskt förfarna rådgivare.

Mellan 1759 och 1771 är det stora luckor i arkivmaterialet. Det finns en anteckning om att vissa handlingar är överförda till "militiekontoret, observationer och förklaringar".¹¹¹ Detta arkiv har inte

108 Kontrakt 1754 daterat 29 juli 1754, justerat september 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA; Kontrakt 13 september 1757, (i avskrift) Söderhamns stad, Rådhusrättens och magistratens arkiv, akter i tvistemål, G I/3 (1747-1859) Svar.

109 Sökord: "lodbössa", en vanligen spiralräfflad studsare, i Sverige ofta använd av jägare under 1700- och 1800-talen. Nationalencyklopedin, lodbössa. <http://www.ne.se/upplagsverk/encyklopedi/lang/lodbossa> (hämtad 2016-09-28)

110 Handlingar ang. olovlig försäljning av lodbössor (1755), Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet., KrA

111 Handlingar ang. organisation, byggnader med mera (1620–1812), Söderhamns faktori, artilleridepartementet,

genomsökts. Det finns också en anteckning om att handlingar för 1761 har lämnats till riksdagsberättelser. I krigskollegiets samling för riksdagsberättelser saknas det året.¹¹²

I handlingarna hos defensionsdeputationen för 1760–1762 hos Riksarkivet finns riksdagsberättelsen för 1761 inlämnad. Där är den inbunden ämnesvis tillsammans med andra inkomna handlingar. Rapporten är uppsplittrad, men handlingarna som rör gevärsfaktorierna återfinns tillsammans i R 3187. I R 3187 finns också flera brev från Eurén och de andra direktörerna. I volymen R 3183 finns protokoll från defensionsdeputationen från åren 1760–1762.

kommerskollegiums samling av inkomna protokoll från orterna har använts i den här undersökningen. Arkivet innehåller rättegångsprotokoll som rör ekonomi och näringar från 1772 och framåt. Här saknas protokoll som borde ha funnits. Enligt Svea hovrätts protokoll från 1775, där ett mål som Söderhamns rådstugurätt dömt till grosshandlare Hebbes fördel senare avgjordes.¹¹³

För 1785 och 1787 saknas protokoll. Det finns ett brev där borgmästare Hambreus ber om ursäkt men de har haft så mycket att göra, dels har han varit på riksdag, dels har de behövt gå igenom alla räkenskaper för flera år tillbaka.¹¹⁴

Hallrättens protokoll skulle skickas in i avskrift enligt riksdagsbeslut. Här finns mål från 1742–1746. Lucka fram till 1770, då det inkommit ett svar på ett brev med krav på att Söderhamns magistrat skickar in protokoll. Då svarade magistraten att de inte haft några mål sedan en textilmanufaktur flyttat från staden 1754. Efter det är det en lucka fram till 1804.¹¹⁵

Detta innebär att det materialet inte är heltäckande. För den här undersökningen, som främst ska fokusera på konflikten mellan hantverkarna och direktören finns det dock mycket material.

Hallrättens protokoll i original som förvaras på Härnösands Landsarkiv innehåller en volym. Här finns högst sporadiska anteckningar som rör gevärsfaktoret fram till 1790 då materialet blir mer omfattande med rättegångsprotokoll. Till uppsatsen har två rättegångars material från landsarkivet använts. I fallet med den tredje rättegången från hallrätten har materialet hämtats från krigskollegiet, där protokollet finns i avskrift.

Övrigt material som använts är kyrkböcker och mantalslängder digitaliserade hos Svar och Flintenbergska samlingen. Flintenberg var en 1700-tals historiker som var samtida med många av hantverkarna. Han har gjort ett förarbete med anteckningar om arkivmaterial som rör gevärsfaktoret i Söderhamn, inför en avhandling som rörde södra Hälsingland, men som aldrig blev

krigskollegiet, KrA.

112 Handlingar ang. organisation, byggnader med mera (1620–1812), Söderhamns fabriks, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.; Riksdagsberättelser, 1734–1770, (B1 d) artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

113 Svea hovrätt renskrivna protokoll 1775 A1a 1/234 (1775 sept-dec), Svar.

114 Inkommet brev från magistraten i Söderhamn, undertecknat Hambreus, 21 mars 1787, Inkomna protokoll från orterna, kommerskollegium, RA.

115 Brev från Söderhamns magistrat, undertecknat Hambreus, 27 oktober 1770, inkomna protokoll från orterna, Söderhamns hall- och accisrätt kommerskollegium, RA.

färdigställd.¹¹⁶ Detta är en andrahandskälla. Hans anteckningar stämmer dock där originalet påträffats. Flintenbergsska samlingen finns bevarat på Landsarkivet i Härnösand, men är också digitaliserat av Svar.

Undersökningen analyserar partsinlagor för att se vilka värderingar som präglade direktören respektive hantverkarnas argumentation.

Det analysen av breven och protokollen främst syftat till är att få en bild av både hantverkarnas och Lars Euréns syn på konflikten, vad de anser vara rätt och fel och deras visioner. Parters uttalanden, inlagor och rättegångsprotokoll anses klassiskt sett vara dåliga källor. Källorna är tendentiösa och kan ljuga. Ensamstående källor som är tendentiösa anses inte att gå att använda, ur en källkritisk synvinkel.¹¹⁷ Den här uppsatsen förlitar sig till källor som är partsinlagor och rättegångsprotokoll till stor del. Eftersom ämnet är konflikter så är partsinlagorna är värdefulla som källor.

Problemen uppstår när det bara finns en källa till faktauppgifter, till exempel Lars Euréns memorial. Här finns många skäl att vara vaksam. Även hantverkarnas utsagor är partsinlagor där sanningshalten ibland visat sig vara tunn. Det behöver inte alltid vara så att källan medvetet ljuger, men uppgifterna kan grundas på fel information från början. Ur ett källkritiskt perspektiv är det problematiskt.

För att hantera de källkritiska problem som uppstår runt faktauppgifter har uppgifter som är tendentiösa jämförts med andra källor. I de fall där det är oklart vad som gäller har resonemang om källornas tillförlitlighet förts löpande i texten.

Källmaterialet har tillkommit i nära anslutning till när händelser skedde. Men händelserna skedde för över 200 år sedan. Att förstå vad källorna egentligen säger har varit en stor utmaning. Genom att läsa tolka och omformulera frågorna och tolka igen har texterna analyserats. Metoden som används för att successivt närma sig innebörden i texterna är en hermeneutisk tolkning.¹¹⁸ En stor del av arbetet har gått ut på att försöka förstå hur besluten fattades runt fabriekerna.

116 Arkivbeskrivning, Flintenbergsska samlingen, NAD, www.riksarkivet.se/nad. Hämtad 2014-11-30.

117 Thurén, Torsten, 1997, *Källkritik*, Stockholm, Almqvist & Wiksell, s. 63–64

118 Thurén, Torsten, 1997, s. 99; Kjelstadli, Knut, 2010, s. 129–130

Disposition

Undersökningen består av tre delar och är kronologiskt disponerad. Den första delen berör hur organisationen vid faktoriet förändrades och vilka visioner som präglade förändringen. Den ger bakgrunden till de konflikter som uppstod. Den andra delen är en analys av konflikterna mellan faktorn och hantverkarna, där fokus ligger på tre större konflikter som analyseras. Den tredje delen av undersökningen visar de förändringar som skedde när faktoriet återtog av kronan.

Undersökningen

Första delen: Nya vindar

Flera olika faktorer ledde fram till privatiseringen av Söderhamns gevärsfaktori. I undersökningens första kapitel redogörs först för ekonomiska visioner och synen på skråväsendet vid tiden för privatiseringen. Därefter följer en genomgång av arbetsorganisationen och utvecklingen över tid.

Visioner och intryck från kontinenten

När hattarna hade säkrat sin politiska makt i riksdagen drevs planerna på en revansch mot Ryssland. Vid inledningen till kriget mot Ryssland 1741–1743 var den svenska arméns tillstånd dåligt. Sedan krigsslutet 1721 hade försvarsbudgeten skurits ner med 30 procent, trupperna övade inte, antalet värvade förband hade minskat och utrustningen var undermålig.¹¹⁹ Kriget blev ett fiasko, och den svenska krigsmakten stod inför tuffa fakta.¹²⁰ Krigskollegiet var inne på att något nytt måste göras för att lyfta den kostsamma och problemtyngda vapenindustrin.

Manufakturerna var en frukt av en tanke som utvecklades på flera håll i Europa. Grunden för tankeprocessen gick att hitta i Holland, som dominerade marknaden, till övriga länders förtret.¹²¹ Andra länder började se om sina hus för att värna sin egen produktion.¹²² I sin iver att klå holländarna ville man imitera det vinnande konceptet. Här hittades regler runt disciplin av arbetare, centraliserad tillverkning i manufaktur och kontroll av varor via en hallrätt.¹²³

Under de första åren av Lars Euréns ledning av Söderhamns gevärsfaktori fram till när fabriket kom i hans privata ägo var den stora frågan för krigskollegiet, riksdagen och för faktorn själv: Hur skulle landet kunna ha en bra beredskap vid fabriker i landet i händelse av en krigssituation, men samtidigt inte behöva lägga ut enorma summor på gevären?

Flera ur krigskollegiets stab skickades ut för att bedriva studier/industrispionage för att se hur det gick till på kontinenten. Generalfälttygmästaren Per Siöblad hade skrivit en berättelse 1735 till krigskollegiet efter inspektion bland landets gevärsfabriker 1735, att den utländska marknaden borde absorbera det som inte kunde avsättas inom landet.¹²⁴ Artillerilöjtnant Augustin Ehrensvärd hade åkt utomlands för att studera gevärsmidlet. Hans slutsatser resulterade i en avhandling från

119 Ericsson, Lars, Hårdstedt, Martin, Iko, Per, Sjöblom, Ingvar, Åselius, Gunnar, 2003, *Svenska slagfält*, Stockholm Wahlström & Widstrand s.359.

120 Sökord: mösspartiet. Gustaf Jonasson Nationalencyklopedin, mösspartiet.
<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/mösspartiet> (hämtad 2016-06-19)

121 Nyström, Per, 1955, s.8.

122 Nyström, Per, 1955, s.46–47.

123 Nyström, Per, 1955, s.49–51.

124 Meyerson, Åke, 1937, s.94

1740. Ehrensvärd slog ett slag för sänksmide, som han menade torde "facilicera" arbetet.¹²⁵ En trio där bland andra Christopher Polhems elev och tidigare kammarskrivaren hos krigskollegiet, Carl Knutberg, åkte utomlands 1742 för att se hur vapensmidet gick till i Tyskland, England, Holland och Frankrike.¹²⁶

Idéer om finare vapensmide för inhemsk försäljning samt i förlängningen export väcktes. Som von Diest förklarar så fanns det vid den här tiden inga vattentäta skott mellan produktion för privatmarknad och krigsmakt, finare vapensmide var en språklig syftning på privatmarknaden.¹²⁷ Grunden för tillväxt och fabriekernas överlevnad var tillräckligt arbete och rätt betalning, hade krigskollegiet kommit fram till.¹²⁸

Grunden till alla manufactorie wärks tillväxt och bestånd är tillräckligt arbete och prömt betalning. Der dessa wäsenteliga artiklar bryta äro alla anstalter fåfenga och förgäfwes till slika wärcks upphielpande och förbättring. Ty om hantwärcaren icke hafwa et ständigt och fullt arbete, han icke underhålla en rätt wärckstad av gesäller och lärgossar, som mås bidraga til dess och dess framtids nödtorft och utkomst.¹²⁹

Här nämns fabriekerna som manufacturverk. Tidigare hade manufacturer och annat hantverk behandlats på samma sätt hos lagstiftaren.¹³⁰ I riksdagen slog de merkantilistiska idéerna igenom på bred front i 1738–1739, i och med hallrättens införande och de generösa stödprogram för manufacturerna som infördes.¹³¹

Hallrätten var en särskild juristisdiktion för manufacturindustrien. Domsrätten gällde enbart området brott mot reglementena.¹³² Enligt Nyström var den ett redskap med vilken tvister med arbetare skulle kunna lösas utan att arbetet blev lidande. Det skulle gå fort, det skulle inte föras så mycket protokoll, det syftade till disciplin hos arbetarna.¹³³

De merkantilistiska strömningarna smittade av sig även på synen på gevärsfabriekerna, även om det dröjde tills fabrieket i Söderhamn hamnade under hallrätt. Vad dessa merkantilistiska strömningar innebar var en stötesten som skulle leda till konflikter.

125 Sänksmide utförs i färdiga formar, sänken, i vilket järnet formas, en sort mall för serietillverkning. Se till exempel Diest, Johann von, 2016, s. 91; Vetenskapsakademins publicerade Ehrensvärds avhandling under titeln "Jämförelse emellan det inhemska och utländska Bösse-smide", se Meyerson, Åke, 1937, s. 95

126 Carl Knutberg, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/artikel/11664>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Rune Kjellander) hämtad 2016-09-18; Riksdagsberättelser, 1746, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA

127 Diest, Johann von 2016, s.317– 318.

128 Riksdagsberättelser, 1746, utgående, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

129 Riksdagsberättelser, 1746, utgående, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

130 Söderlund, Ernst, 1949, s. 205–207.

131 Söderlund, Ernst, 1949, s. 204.

132 Nyström, Per, 1955, s. 133.

133 Nyström, Per, 1955, s. 211–212.

Utbildning och skrået

von Diest beskriver hur kunskapslagrande och informationsspridning var någonting som visserligen utvecklades under 1700-talet, men kunskap var fortfarande inte något lättillgängligt.¹³⁴

En viktig nyckel till kunskap – och ett viktigt maktmedel, var hantverkarnas ämbeten, skråna. Ämbetena hade monopol på utbildning under skråtvånget. Försök att införa frimästerskap i Sverige 1724 strandade efter en trevande start eftersom frimästarna blev trakasserade och barn som sattes i lära hos frimästarna inte erkändes som utlärda vare sig i Sverige eller utomlands.¹³⁵

Samma tendens återfinns i Brandenburg–Preussen och Hannover under 1700-talets mitt. Ett exempel var ämbetet vid gevärsfabriken i Herzberg som förvägrade en person att kalla sig mästare eftersom utbildningen inte skett vid ett skråämbete – ämbetet hade lagts ner efter gesällen antagits hos mästaren.¹³⁶

Gesällerna både i Sverige och i Tyskland hade väl upparbetade system för att meddela varandra om nyheter om mästare och arbetsställen, via sina sammanslutningar, gesällskapen. Vandrande gesäller spred information och korrespondens mellan ämbeten förekom. Eventuella stridsåtgärder inom ett georgafiskt område kunde gesäller snabbt att varskos om.¹³⁷ Söderlund pekar på att allvarigare stridsåtgärder som arbetsnedläggelser och bojkotter var sådant som inte antecknades i gesällskapens protokoll, på så sätt kunde föreningarna undvika myndigheters repressalier.¹³⁸

I Herzberg kontrollerades hantverkarna genom att reglementen hindrade dem från att röra på sig utanför området utan lov och skråets korrespondens kunde genomsökas. Hantverkarna skulle också hindras från superier, eftersom det var känt att privathandel frodades där alkoholen fanns.¹³⁹

Liknande försök att stävja fylleri, försnillning och privathandel pågick överallt i Europa under 1700-talet och tidigt 1800-tal.¹⁴⁰

Nyström särskiljer vapenfaktorierna från manufakturerna och ser dem utvecklade ur en sorts kunglig hemslöjd, med rötterna vid 1500-talets furstehov. Nyström kallar det en "seigneurial fabrikation" av manufakturvaror.¹⁴¹ Nyström betonar att manufakturväsendet inte växte ur detta.¹⁴²

Florén hänvisar till Nyström när han konstaterar att faktoriernas hantverkarskrå inte berördes av de inskränkningar som hallordningen innebar för andra hantverkare inom manufaktur.¹⁴³

134 Diest, Johann von, 2016, s.49–52, s.130

135 Söderlund, Ernst, 1949, s.198 – 200.

136 Diest, Johann von, 2016, s.85

137 Söderlund, Ernst, 1949, s.321–321.

138 Söderlund, Ernst, 1949, s. 325.

139 Diest, Johann von 2016, s.75–76.

140 Magnusson, Lars 1988 s. 290–291.

141 Nyström, Per, 1955, s.83.

142 Nyström, Per, 1955, s.84.

143 Florén, Anders, 1987, s.222.

Samtidigt kommer undersökningen att visa att det inte fanns så stor skillnad mellan manufakturen och gevärsfaktoriet.

Ernst Söderlund förklarar inställningen till skrån under 1600-talet från statsmakternas håll med att eftersom det fanns behov av yrkesskickligt folk som kunde utbilda den svenska hantverkarkåren, så krävdes det flexibilitet. Norra och mellersta Tyskland var de områden som Sverige rent praktiskt kunde rekrytera hantverkare ifrån. För att kunna locka hit skickliga yrkesmän från "skråväsendets förlovade land", det vill säga Tyskland, var det nödvändigt att tolerera skråväsendet.¹⁴⁴ Vid inledningen av 1700-talet började dock kommerskollegium att se ämbetena som hinder i den ekonomiska expansionen och tryckte på för att få kväsa skråets konkurrenshämmande aktiviteter.¹⁴⁵

Vid 1700-talets början hade det politiska intresset för hantverket börjat rikta in sig mot mer manufakturmässiga organisationsformer.¹⁴⁶ Enligt Söderlund tycks intresset från politiskt håll ligga i att finna nya organisationsformer att utveckla, medan frågor om skrået var något som inte väckte någon entusiasm.¹⁴⁷

Enligt de allmänna skråordningen från 1720 skulle inget skrå vara slutet till antalet. Skrået skulle ha en ålderman och bisittare. Magistraten hade beslutsrätt i konflikter mellan mästare och mästare.¹⁴⁸ Faktoriet i Söderhamn hade en faktorirådman som agerade för faktoriet och för ämbetsmännen. Rådmanen samarbetade också med åldermannen och skulle delta i ämbetets sammankomster. Dessutom fanns det tre hantverkare som skulle sitta med i stadens äldste.¹⁴⁹

För gevärsfaktorierna hade hantverkarnas rättigheter blivit kringskurna redan i bland annat 1682 års straffordning, enligt Mollstadius. Skråets främsta uppgift enligt förordningen skulle vara att bedriva utbildning och social samvaro.¹⁵⁰

Straffförordningen, som Mollstadius delger i sin helhet i sin bok, nämner inte något uttryckligt om skrået, däremot en hel del begränsningar för hantverkarna att handla med eget smide. Det var också noga angivet olika bötesstraff för fel i tillverkningen och kroppsstraff för lydnadsbrott. Förordningen gav möjlighet för faktorn, som hade krav att inte låta fler än vad som behövdes ha försvar under faktoriet, att rensa ut odugliga personer från faktoriet och skicka dem till krigstjänst.¹⁵¹

Florén refererar till reglementet för Jäders bruk från 1683, när han beskriver hur skrået tappade

144 Söderlund, Ernst, 1949, s.141–142.

145 Söderlund, Ernst, 1949, s. 166–172.

146 Söderlund, Ernst, 1949, s. 165.

147 Söderlund, Ernst, 1949, s. 166.

148 1720 års skråordning, bilaga i Söderlund, Ernst 1949, s.405–420.

149 1775 Söderhamns rådstugurätt, inkommande protokoll från orterna, kommerskollegium, RA.

150 Mollstadius, Axel, 1958, s.134

151 Karl XI stadga och förordning av den 1 juli 1682 i Mollstadius, Axel, 1958,s. 55–59, Florén, Anders, 1987, s.108.

inflytande. Bland annat kunde faktorn hindra både mästare och gesäller från att flytta utan faktorns medgivande.¹⁵² Reglementet befäste faktorns överhöghet över skrået, faktorn skulle vara med vid skråsammankomsterna. Detta reglemente gällde sedan 1687 för alla faktorer, något som också Lars Eurén senare påpekar.¹⁵³

På 1690-talet infördes flintlåset på bred front i den svenska armén. Att bemästra framställningen krävde utbildning. Tre preussiska hantverkare lockades till Sverige för att dela med sig av sitt kunnande i flintlåsmide: pistolsmederna Daniel Roloff, Pieter Starbus och stockmakaren Jonas Schertinger. De skulle tillverka modeller med flintlås och undervisa de svenska hantverkarna i tillverkningen.¹⁵⁴

Tyska hantverkare med stort yrkeskunnande stod alltså högt i kurs i Sverige, och tyska hantverkare lockades hit. Samma princip att titta ut över landsgränserna fanns också i Hannover och Preussen. Med stor idériedom försökte man få in utländska hantverkare att lyfta produktionen med sina kunskaper. Vid gevärsfaktoriet i Herzberg, som startade 1738, avslöjar rullorna enligt von Diest att en stor del av arbetskraften var utländsk, många kom från tyska provinser som Sachsen och Preussen, några från Liege och Strassburg.¹⁵⁵

Ett annat exempel är en förfrågan om understöd från Krigskansliet i Hannover till Georg II, som rörde Herzbergs gevärsfabriks inspektör Tanner där det meddelas att eftersom han, efter utbildning, skickat sin son till Sverige, så skulle denne gärna erhålla ett understöd.¹⁵⁶

Politiker och tjänstemän i flera länder hade alltså samma idé, att de behövde hämta kunskap från utlandet. Förtroendet för det egna områdets hantverkare var inte överdrivet högt.

Hantverkarna förhandlade styckepris med landshövdingen

Gevärspriset förhandlade landshövdingen med hantverkarna i Söderhamn kollektivt 1749–1750. På liknade sätt skedde förhandlingarna vid flera av de andra fabrierna.¹⁵⁷ Rutinen var att styckepriset sedan fastställdes av Kungl Majt. När priset för en modell fastställt ändrades det inte.¹⁵⁸

152 Florén, Anders, 1987, s. 71-72.

153 Direktör Lars Eurén hänvisade till en straffordning för Jäders bruk från 1683 som efter en kunglig resolution från 1687 också gällde fabrierna. Lars Euréns brev den 29 september 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns fabri, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA; Florén, Anders, 1987 s. 223.

154 Enligt uppgifterna i Torsten Lenks artikel var det åtminstone tre av gesällerna hos Pieter Starbus i Stockholm som var vid Söderhamns fabri. Av dem som han räknar upp är det Erik Dufva, Jonas Dahlman och Tyris Olsson Öster. Se Lenk, Torsten, 1935, "Flintlåstillverkningens införande i Sverige – Personhistoriska bidrag" s. 135–136, s. 161–162, *RIG - Kulturhistorisk tidskrift* Vol 18; Pieter Starbus, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/20034>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Kåa Wennberg med bidr av Merit Laine (Johan S)), hämtad 2016-07-02; Hantverksrulla 1749, Söderhamns fabri, artilleridepartementet, krigskollegiet, Kra.

155 Diest, Johann von, 2016 s. 72.

156 Diest, Johann von, 2016 s. 89.

157 Riksdagsberättelser, 1751, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA

158 Mollstadius, Axel, s. 37–38.

Faktorn Lars Eurén var 1749 krigskollegiets förlängda arm ute på faktoriet. Under faktorn fanns dels "betjänter", en slags tjänstemän, dels hantverkarkollektivet. Bland betjänterna fanns rustmästare och beskjutare, som förordnades av krigskollegium.¹⁵⁹ Gevaldiger och byggmästare var avlönade av faktorn.¹⁶⁰

Faktorerna vid gevärsfaktorierna lämnade årliga rapporter om hur mycket vapen som kunde beställas med hänsyn till antalet hantverkare. Därefter gjorde krigskollegiet en årsplan för alla faktorer i landet. Efter att ha fastställt en kostnadsram begärde krigskollegium utbetalningsorder hos Statskontoret för varje fabriks. Stadskontoret gav instruktion till lanträneriet i respektive länsstyrelse. Oftast betalades halva årsbeloppet i förskott, medan den andra halvan betalades ut efter leverans.¹⁶¹

Smederna kvitterade ut råvaror och lämnade sin produkt hos faktorn, som de fick betalt för utifrån anteckningarna i fabriks avräkningsbok och i smedens "reskontrabok" även kallad arbetsbok eller motbok. Floren poängterar att så länge det rörde sig om ett verkligt utbyte, att smeden sålde sin produkt per stycke, så är lönearbete en missvisande term.¹⁶²

Samtidigt som krigskollegium lade mycket resurser på att utreda hur gevärsfaktorierna skulle kunna leverera gevär till ett för kronan mer rimligt pris hade hantverkarna i Söderhamn plötsligt kommit att kräva väsentligt högre summor för sina gevär än vad de gjort tidigare. Nu ville de ha 15 daler silvermynt för gevären. Bakgrunden sade de vara de ökade omkostnaderna och att de blivit hårt tryckta av borgerskapet.¹⁶³ En del i detta tycks deras nye chef vara orsak till.

Bland det första Lars Eurén gjorde var nämligen hamna i konflikt med stadens handelsmän och magistraten. Konflikten rörde rotskiften, det vill säga odlingsmark utanför staden. Ett rotskifte bestod av 7 mål jord och varje mål var 48 kvadratalnar stort.¹⁶⁴

1746 skrev Lars Eurén till krigskollegiet om borgerskapets sätt, enligt honom, att tillskansa sig jord. Enligt Eurén började problemen efter ryssarnas invasion 1721. I samband med det fick magistraten hand om utdelandet av rotskiftena och sedan dess hade borgarna fått den bästa jorden och om fabriks hantverkare lyckades få något tilldelat var det den sämsta marken. Hans förslag var att häften av jorden skulle tillfalla faktoriet, som ju hade haft all mark från början. På så sätt

159 Mollstadius, Axel, 1958, s. 61

160 Lars Eurén, Ödmjukt memorial den 10 februari 1750, Diverse handlingar rörande organisation, Söderhamns fabriks, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

161 Mollstadius, Axel, 1958, s. 38–41.

162 Florén, Anders, 1987, s. 42, 56.

163 Riksdagsberättelser, 1751, utgående, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA

164 Steckzén, Birger, 1923–1931, s. 36–37. Enligt en jämförelse med nutida mått tycks detta ha motsvarat 118 m². Se Håkansson, Claes, 1910, *Svensk kommunal- och vallagsbok för alla*, Stockholm, Bonniers, s137–138 återgiven på <http://jamtland.forening.genealogi.se/svmaett.html>. Hämtad 2016-09-18.

skulle faktorn kunna dela ut jord som uppmuntran till hantverkarna, till en "nyttig tävlan".¹⁶⁵ Han ondgjorde sig också om "den frätande dyrheten" i staden som plågade hantverkarna.¹⁶⁶

Euréns vassa penna väckte ont blod. Vid riksdagen 1747 förlorade faktoriet sina privilegier, vilka innefattade rotskiften och skattefrihet.¹⁶⁷ Konflikten hade letat sig fram till riksdagen 1752, där borgareståndet höll fast vid kungens resolution från 1747 att faktoriets anställda inte fick köpa mark i staden med mindre än att de svor borgareden och blev borgare.¹⁶⁸ Efter att hantverkarna vänt sig till krigskollegiet med böneskrift hade en undersökning tillsatts och några inspektörer åkte till Söderhamn för att undersöka läget på plats.¹⁶⁹

Tillfrågade om den nu varande dryga gevärpriset svarade de 1) Att sedan de mistat sina betes hagar, och således inte kunnat underhålla några kor till understöd för sig med hustrur och barn, falla matvarorna dem långt dyrare än tilsföre...¹⁷⁰

Enligt hantverkarna var problemet också att medan handlarna åkte runt på landsbygden och handlade med bönder, i strid med gällande förordningar, så var de själva hänvisade till att köpa matvarorna dyrt i staden. Marknad saknades. Hantverkarna var beroende av spannmål som skeppades från Stockholm. En tunna som i Stockholm kostade 27 daler kopparmynt kostade 37 daler kopparmynt i Söderhamn, uppgav de.¹⁷¹

Hantverkarna var inte ensamma om att ha det knapert. I riksdagsberättelsen från krigskollegiet för 1746 meddelas att kungen hade blivit överöst av besvär och böneskrifter från hantverkare i Jönköping, Örebro och Norrköping.¹⁷² Här var problematiken enligt krigskollegiet att de inte hade tillräckligt med sysselsättning och därmed inte fick tillräckligt betalt för gevären.¹⁷³

En annan orsak var att landet just hade sett inledningen till en period av en omfattande inflation och prisstegringar. Vid den här perioden hade den otympliga myntsytan med koppar övergått till en slags sedelsystem, baserad på transportväxlar. Samtidigt hade Riksbankens Ständers Bank fått direktiv att låna ut pengar mot ränta. De pengar som funnits deponerade i banken började nu användas som bas i utlåningen, efter lättnader i reglerna. Det började uppstå en obalans mellan den verkliga kopparmyntfoten och de växlar som cirkulerade, det vill säga, det fanns fler växlar än vad det fanns koppar. 1745 blev växlarna oinlösliga, och Sverige hade nu en slags pappersmyntfot. Det

165 Steckzén, Birger, 1923–1931, s.36 – 37.

166 Steckzén, Birger, 1923–1931, s.37.

167 Resolution 30 juni 1747, undertecknat 25 juli, Kungligt beslut, Söderhamns stad. Rådhusrättens och magistratens arkiv, Akter i tvistemål, / I/3 (1747-1859) Bild11-bild14 Svar.

168 Bilaga 30, Borgarståndets extraktprotokoll angående Söderhamns gevärsfaktori, i *Borgarståndets riksdagsprotokoll 1751–1752*, på riksdagens uppdrag utgivna av Riksdagsförvaltningen genom Nina Sjöberg. Stockholm 2008. s.383.

169 Förrättningsprotokoll den 14 juni 1749, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA

170 Förrättningsprotokoll den 14 juni 1749, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA

171 Förrättningsprotokoll den 14 juni 1749, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

172 Riksdagsberättelser, 1746, utgående, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA

173 Riksdagsberättelser, 1746, utgående, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA

blev inflation. Samtidigt fick valutahandeln fart – på ett icke önskvärt sätt. Från 1745 till mitten av 1760-talet följde man växelkursens stegring, men tänkte inte så mycket på prisstegringen, enligt Heckscher. Problemet för hattarna var "undervikten" i handelsbalansen, det vill säga import-överskottet. För att hålla växelkursen nere skulle exporten forceras och genom att trycka fler sedlar skulle näringslivet blomstra i landet – vilket i sin tur skulle öka exporten.¹⁷⁴ Slutresultatet blev ökad import och minskad export.

1752 kom ett kungligt beslut om att hantverkarna skulle återfå jorden.¹⁷⁵ Slutgiltigt löstes jordtvisten mellan borgerskapet och faktoriet i Söderhamn 1755 genom ett kungligt godkännande. Borgerskapet fick 2/3 av marken och faktoriet 1/3. Enligt detta beslut skulle de hantverkare som hade mark betala skatt, medan de som inte hade mark fick slippa.¹⁷⁶

Enligt Eurén själv hade han lyckats få tillbaka hantverkarnas privilegier.¹⁷⁷ Oavsett vem som låg bakom var det en seger både för hantverkarna och krigskollegiet, att faktoriet och hantverkarna hade återfått rätten till en tredjedel av rotskiftena och av stadsmarken.

Samtidigt var det dock tydligt att Euréns intresse låg i att själv få makten över att dela ut jord, hantverkarna skulle få jorden som belöning och för att skapa nyttig konkurrens. Eurén hade tydligt tagit intryck av de ekonomisk- politiska idéer som bubblade både i Stockholm i allmänhet och inom stadsförvaltningen i synnerhet.

Euréns visioner

Redan 1748 var faktoriet i Söderhamn under omorganisation. Enligt utsagor från krigskollegiet hade faktoriet utmärkt sig i skicklighet att tillverka räfflade gevärspipor men att tillverkningen borde moderniseras. Faktor Eurén skulle inrätta en verkstad för finare arbeten som kunde gå på export.¹⁷⁸ Ett år senare senare kom trevare från krigskollegiet om faktorn skulle kunna tänka sig att ta över faktoriet. Hantverkarna hade nått en uppgörelse med landshövdingen om ett styckepris på 13 daler silvermynt. Det priset lade sig faktorn under med en daler, trots att laddstockarna nu dessutom skulle tillverkas av dyrare fjäderstål.¹⁷⁹

Eurén skrev 1749 till krigskollegium och redogjorde för faktoriets utmaningar och föreslog

174 Heckscher, Eli F, 1949, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Del 2, Det moderna Sveriges grundläggning*. Stockholm, Albert Bonniers Förlag., s.751–752.

175 Protokoll den 14 maj 1754, Flintenbergiska samlingen, Volymförteckning, Vol.4 (1643-1796 odat) Bild 142–149. Svar.

176 Steckzén, Birger, 1923–1931, s.45.

177 Lars Eurén, brev 29 september 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

178 Krigskollegie brev till Riksens ständers manufakturkontor den 29 april 1748, i Flintenbergiska samlingen, Volymförteckning, Vol./4 (1643–1796 odat) Svar.

179 Lars Eurén, "Ödmjukaste memorial" den 10 februari, 1750, Diverse handlingar rörande organisation, Söderhamns faktori, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

lösningar. Flera av hans idéer kom sedan att förverkligas i regler och förordningar från krigskollegiet. Ett av problemen enligt Eurén var hantverkarnas extraknäck.

"...hindrar det allt för mycket arbetets gång att här utan mitt samtycke och vetskap arbetas et partie odugeliga lo=bössor och annat privat smide, hwilket är så mycket skadeligare, som utom det hinder cronans arbete lider, sätter ett sådan liderligt arbete Factoriet uti vanrykte..."¹⁸⁰

Som bot på problemet föreslog Eurén att allt smide vid faktoriet skulle stämplas, och sådant som inte var stämplat skulle konfiskeras. Faktorn ville ha kontroll över hantverkarnas arbetstid och deras produktion och vill inte konkurrera om den.

Eurén beskrev bristen på lärlingar och gesäller som ett stort problem och hantverkarnas motvilja till att anta sådana fick honom att befara att "Konsten med dem vill bort dö."¹⁸¹ Enligt Eurén försvarade hantverkarna sig med att allmogen inte ville sätta sina barn i lära, sedan hantverkarna förlorat sina gamla privilegier. Eurén hade dock ett förslag på lösning: "...wore därför önskeligt at 10 á 20 barnhusgossar blefvo hitsända ifrån Stockholm, hwarigenom Låssmedsembetet, som mäst aftagit kunde få någon förstärkning."¹⁸²

Det här var ett ganska djärvt förslag, eftersom skråväsendet av tradition ställt krav på att bördsbrev, det vill säga bevis att man var född inom äktenskapet, skulle uppvisas av lärlingar. Seden var formellt avskaffad, men Mollstadius påpekar att praktiken levde kvar långt in på 1700-talet.¹⁸³

Lärlingar var en investering för framtiden för faktoriet. För hantverkarna innebar det utgifter och en framtida konkurrens om jobben.

Eurén utmärkte sig i början som en man med handlingskraft och visioner. Hans idéer gick i samma riktning som hans arbetsgivares: effektivisering, ny teknik och disciplin.

von Diest beskriver hur entreprenörer i Preussen på liknande sätt, genom att ha kännedom om hur de merkantilistiska idéerna såg ut vinklade sina skrivelser och böner om ekonomiskt stöd och vann framgång genom rätt formuleringar. Idéer som inte var lika välformulerade hade det svårare.¹⁸⁴

Färre hantverkare= lägre pris

Vid 1750 tycks det nya fokuset hos krigskollegiet vara att ny teknik skulle kunna minska tiden i tillverkningen, vilket i sin tur skulle göra att färre hantverkare krävdes för att utföra jobbet.

Parallellt med detta fanns visioner om att privatisera verksamheten. En annan fråga som plötsligt tycks bli högaktuell är frågan om gesäller och lärlingar.

180 Lars Eurén, "Ödmjukt memorial", daterat den 11 juli 1749, Diverse handlingar rörande organisation, Söderhamns fabriks, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

181 Ibid.

182 Ibid.

183 Mollstadius, Axel, 1958, s.135.

184 Diest, Johann von, 2016, s.56

Kommerskollegium, som tidigare varit mycket intresserat av att bryta skråväsendets makt över prissättningen genom att öka konkurrensen, hade runt 1750 fått en annan vision. Antalet gesäller i förhållande till antalet mästare att skulle öka för att pressa ned priset på hantverksprodukter.¹⁸⁵

Krigskollegium tycks ha varit med på noterna. Enligt ett kungligt brev från 1752 hade de svenska faktorierna för mycket bemanning i jämförelse med utländska. Faktoriernas problem skulle lösas genom att sänksmide inrättades, som skulle effektivisera tillverkningen. Genom att låta faktorierna drivas privat och genom att premiera export skulle det bli snurr på verksamheten. Men, eftersom det var en stor förändring så skulle tiden fram till nästa riksdag vara en försöksperiod.

Det var i samband med detta som Lars Eurén fick titeln direktör.¹⁸⁶

Carl Knutberg, som nu hade blivit kapten-mekanikus och strömverksinspektör, lämnade en rapport 1753 som beskrev hur arbetet vid faktorierna skulle kunna bedrivas. På liknande sätt som utomlands skulle hantverkarna under överinseende av en övermästare "uti ett rum arbeta utur hand och i hand."¹⁸⁷ Han påpekade att systemet inte var obekant och gav sidenfabrikerna i Stockholm som exempel. Organisationen skulle leda till att smederna inte hindrades "genom många ombyten av verktyg och handlag."¹⁸⁸

Marx påpekade att manufakturproduktionens natur gör att de olika delarbetena blir isolerade från varandra. Betraktat ur ett helhetsperspektiv ser man att produktionen ökar, dels genom att varje del av den färdiga produkten tillverkas samtidigt, dels genom hantverkarens specialisering.¹⁸⁹

Men arbetsdelningen innebär också, enligt Marx, att hantverkarna rangordnas i en hierarki. Det enkla arbetet särskiljs, och blir också det en specialitet där kostnaderna för utbildning minskar. En klass av olärd arbetskraft skapas.¹⁹⁰

Foucault ser under samma period ett nytt intresse för kroppen som ett formbart objekt växa fram. Kroppen blev under den klassicistiska perioden ett objekt som makten kunde rikta in sig på. Det nya var att det var detaljerna som fick uppmärksamheten. Med ett lätt tvång skulle rörelserna inpassas och drillas så att kroppen blev en lydig apparat.¹⁹¹

185 Söderlund, Ernst, 1949, s. 209 – 210.

186 Fredrik Ehrenpreus, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16692>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av G. Utterström.), hämtad 2016-08-07; Kungligt brev den 10 augusti 1752, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

187 Carl Knutberg den 3 juli 1753 till Kunglig Majt, citerad i Meyerson, Åke, 1937, s. 98; Carl Knutberg, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/artikel/11664>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Rune Kjellander) hämtad 2016-09-18.

188 Carl Knutberg den 3 juli 1753 till Kunglig Maj citerad i Meyerson, Åke, 1937, s. 98 – 99.

189 Marx, Karl, 2013, s.299–300.

190 Marx, Karl, 2013, s.304–305.

191 Foucault, Michel, 2003, s.138 – 139.

Organisation och drift 1749

Hantverkarna högg sina egna filar och hade sina egna verkstäder. Dock var moment som borrar och slipning drivna med vattenkraft vid en centraliserad anläggning.

Vid faktoriet i Söderhamn fanns 1749 ett nybyggt strömverkshus med borrar-, slip-, tåg- och poler-möjligheter. Strömverksinspektör Carl Knutberg hade konstruerat med ett vattendrivet bereningsverk som underlättade arbetet. Enligt riksdagsberättelsen för 1751 var klensmedjan, rustkammaren och knipphammaren, som användes till rörplåtarna i ordningställd. Det fanns också en kolbod. Hantverkare såväl som faktor hade sina egna verkstäder. Smedernas boningshus och verkstäder fanns utspridda i staden, uppblandade med stadens borgerskap. Enligt faktorns rapport var det inte ovanligt att två mästare delade verkstad.¹⁹²

Geväret bestod av fyra delar: Lås, pipa, beslag och stock. Hantverkarna var specialiserade på olika moment som berörde dessa fyra delar.¹⁹³ På samma sätt var faktoriämbetet i Söderhamn sedan 1746 uppdelat i fyra grupper, låssmeder, pipsmeder, beslagare och stockmakare.¹⁹⁴

Låssmederna hade det mest arbetskrävande tillverkningsmomentet. Eurén redogjorde i en skrivelse att låssmeden måste smida och fila 27 stycken till ett lås.¹⁹⁵ Alla de små delar måste passa exakt för att låsets mekanik skulle fungera. Det var ett precisionsarbete. Utbildningstiden till låssmed var den längsta. Fem års lärotid och 3,5 års gesälltid, enligt Mollstadius.¹⁹⁶ I rullan för Söderhamns gevärsfaktori 1749 finns 28 låssmeder.

Piptillverkningen omfattade många moment, där arbetet var uppdelat på flera grupper av hantverkare. Bland pipsmederna sorterade även borrar, slipare och beredare.¹⁹⁷ I rullorna för Söderhamns gevärsfaktori 1749 fanns det 34 pipsmeder, fördelade på sexton pipsmeder/pipvällare, sju borrar, sex slipare, fyra beredare och en tågare. Första steget i tillverkningen av gevärspipan var vällningen, där rörplåten formades till ett rör och sedan släggades så att kanterna gick ihop. Borrar gav pipämnet en inre form och rätt kaliber. Borren drevs av ett vattendrivet borrarverk. Efter borrarningen slipades pipan. Slipningen gav pipämnet dess yttre form. Det kunde ske för hand men oftast vid ett vattendrivet slipverk. Nästa moment i piptillverkningen var tågning. Pipans lopp finslipades så att kulan kunde passera.¹⁹⁸

Pipvällningen var svår och komplicerad. En mästare med gesäll och pojke beräknades kunna

192 Riksdagsberättelse, 1751, om faktorierna, utgående artilleridepartementet, krigskollegiet Kra.

193 Mollstadius, Axel, 1958, s. 61

194 Steckzén, Birger; 1923–1931 s. 44 – 45.

195 Lars Eurén, "Ödmjukt memorial", daterat den 11 juli 1749, Diverse handlingar rörande organisation, Söderhamns faktori, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

196 Mollstadius, Axel, 1958, s. 66

197 Mollstadius, Axel, 1958, s. 49

198 Mollstadius, Axel, 1958, s. 71–72.

smida två muskötpipor per dag eller två eller tre karbiner eller 1,5 eller två pistolpipor. Slipning och borrar tog tillsammans lika mycket tid som vällningen, två muskötpipor om dagen.¹⁹⁹

Efter tågningen tillverkade pipberedaren svansskruven och uppskar gängor för pipans bakre del. Efter det var det dags att se efter om pipan höll för beskjutning. Genom beskjutning testades pipans hållfasthet. En bunt med pipor testades vid samma tillfälle. Efter beskjutning med en väl tilltagen laddning inspekterades piporna. De som spruckit kasserades. De pipor som misstänktes ha dolda sprickor undersöktes och provsköts igen.²⁰⁰

Beslagaren tillverkade sedan olika lösa delar av geväret som skulle monteras. Efter granskning lämnades lås, pipor och beslag till faktorn, där stockmakaren sedan hämtade ut delarna för att montera samman geväret. Stockmakaren satte ihop ett till två gevär per dag enligt Mollstadius.²⁰¹ Gevären levererades sedan till faktorn som godkände dem.²⁰²

Järnet införskaffades från närliggande bruk. Enligt faktorn var det av usel kvalitet. Ibland gick mer än hälften av piporna sönder i provskjutningen så att hantverkarna inte bara köpt järnet förgäves utan också förlorade kol och "arbetslön" som de väntade att få, skrev han i ett memorial.²⁰³

Uppgifter om stora andelar felaktiga produkter och försenade leveranser finns också vid andra faktorier, vilket indikerar att fel var vanligt förekommande, men också att Söderhamns fabriker inte nödvändigtvis var uslare än något annat fabriker.²⁰⁴

Enligt faktorn förelåg det en konkurrenssituation mellan järnbruken och fabrikeriet om kol, vilket gjorde att fabrikeriet under perioder inte kunde drivas på grund av kolbrist. Sedan järnet hade blivit dyrare så hade järnbruken börjat betala kolbönderna mer för kolet, något gevärsfaktoristerna inte kunde med att matcha. Faktorn beklagade också att hantverkarna måste betala tull för alla råvaror som, järn kol stockämnet stål och mässing, vilket inte förekom vid andra faktorier.²⁰⁵ Detta fenomen tycks hänga ihop med de förlorade privilegierna.

Under den här tiden pågick en kamp i flera instanser för att fabrikeriet i Söderhamn skulle återfå de privilegier det förlorat 1747. Krigskollegiet räknade i en skrivelse till Kungl Majt upp en mängd kungliga brev och förordnader med start från 1620 som alla fastställde samma sak, att fabrikeri- hantverkarna skulle vara fria från skatter såvida de inte bedrev borgerlig näring. Rotskiftena var inte

199 Mollstadius, Axel, 1958, s. 71–73.

200 Mollstadius, Axel, 1958, s. 72–77.

201 Mollstadius, Axel, 1958, s. 80–83.

202 Mollstadius, Axel, 1958, s. 92.

203 Lars Eurén "Ödmjukt memorial", daterat den 11 juli 1749, Diverse handlingar rörande organisation, Söderhamns fabriker, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

204 Se Mollstadius, Axel, 1958, s.68, Florén, Anders, 1987, s.12.

205 Lars Eurén, "Ödmjukt memorial", daterat den 11 juli 1749, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

att räkna som underlag för skatteintäkter, de tillhörde privilegierna.²⁰⁶ Likande stridigheter mellan borgerskapet och faktorer fanns på andra ställen i landet.²⁰⁷ Enligt Florén indikerar det stadsmaktens problem att kontrollera de friheter och privilegier som kungjordes.²⁰⁸

Lars Magnussons poängterar att 1700-talets politik i Sverige präglades av en stat med lösa konturer, det var inte alltid centralmakten lyckades få igenom sina bestämmelser. Magnusson ser det som en orsak till att en merkantilistisk politik var omöjlig att genomdriva.²⁰⁹

von Diest har ett liknande resonemang om aktörer och statsbildning i Hannover och Brandenburg – Preussen. Det saknades strukturer för att förvaltningen skulle kunna bibehålla kunskap när nyckelpersoner försvann. Genom att kunskap var något som främst var en personlig förborgad egenskap riskerade också kunskapen att försvinna för framtida användning när en tjänsteman dog.²¹⁰ Utifrån sådana förutsättningar behövdes förordningar som faktoriens privilegier förnyas ständigt.

206 Protokollsutdrag daterat den 28 november 1748, Handlingar ang. organisation, byggnader med mera (1620-1812), Söderhamns gevärsfaktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

207 Se Mollstadius, Axel, 1958, s.106; Florén, Anders, 1987, s.21.

208 Florén, Anders, 1987, s.21.

209 Magnusson, Lars, 2014, *Sveriges ekonomiska historia*, Lund, Studentlitteratur, s.225–226.

210 von Diest, s.111, 130 – 131.

Ägandeformen för faktoriet förändrades - snabbguide

Under perioden 1749–1753 skedde snabba förändringar inom arbetsorganisationen vid faktoriet i Söderhamn. Genom riktade insatser stärkte den blivande direktören, och i förlängningen krigskollegiet sin kontroll. Genom omorganiseringen fick faktorn, senare direktören in en större andel av hantverkarna under kronans tak, det vill säga, han fick bättre kontroll över produktionen.

1752 titulerades Lars Eurén direktör med utökade privilegier som skulle gynna att faktoriet exporterade finare smide.²¹¹ Från 1754 till 1757 fick direktören utökade befogenheter under en försöksperiod. Direktören förhandlade gevärspriset med krigskollegiet i stället som tidigare med faktorieämbetet. Ytterligare förmåner för direktören var frihet att bygga ut verksamheten och att fritt förhandla pris med köpare både inrikes och utrikes.²¹² 1757 fick direktören äganderätten till faktoriet under vissa villkor, bland annat införande av sänksmide. Ägandet innebar också leveranskrav. I samband med beslutet att privatisera blev Söderhamns faktori undantaget från straffordningen från 1682 och skulle nu regleras genom det allmänna manufakturreglementet.²¹³

År 1762 fattades beslut att hantverkare vid fabriekerna skulle vara fria att söka jobb vid det faktori de tyckte erbjöd bäst förmåner. Manufakturreglementet skulle nu införas för alla fabrieker.²¹⁴ Efter en period av nedgång och ekonomiska bekymmer 1777 tog kronan slutligen tillbaka faktoriet.²¹⁵

Tekniska rationaliseringssträvanden

De tekniska förändringarna vid Söderhamns gevärsfaktori under undersökningsperioden inleddes med installationen av det nya vattendrivna sliperiet.²¹⁶ Arbetet vid strömverket organiserades på ett nytt sätt. Knutberg hade installerat en hantverkare som ansvarig för beredningen och redskapen. Knutberg hade också slutit avtal med pipsmederna. Dessa betalade för att använda beredningsverket, genom avdrag på gevärspriset/laddstockspriset.²¹⁷

Utifrån Mollstadius beskrivning där slipning, borring, beredning och tågning ingick i pipsmidets arbetsområden så syns en minskning av antalet pipsmeder i jämförelse mellan rullorna

211 Kungligt brev den 10 augusti 1752. inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

212 Kontrakt 1754 den 29 juli 1754, justerat september 1754. Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

213 Kontrakt 13 september 1757, Söderhamns stad. Rådhusrättens och magistratens arkiv, Akter i tvistemål , G I/3 (1747-1859) bild 70-75 Svar.

214 Protokoll den 10 maj 1762, Sekreta utskottets defensionsdeputaion R3183 RA.

215 Kontrakt 1757 daterat 29 juli 1754, justerat september 1754. Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA, Kontrakt den 13 september 1757, Söderhamns stad. Rådhusrättens och magistratens arkiv, Akter i tvistemål , G I/3 (1747-1859) bild 70-75 SVAR

216 Riksdagsberättelser, 1751, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA

217 Avtal undertecknat 13 juli 1749, bevittnad kopia, Söderhamns gevärsfaktori, inkommande, handlingar rörande organisation, 1649 – 1810, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

för 1749 och 1756, från 34 till 26. Innan upprustningen fanns fyra beredare i rullorna, efter omorganisationen endast en.²¹⁸ Förutom färre beredare så arbetade färre med borrhning och slipning jämfört med rullan innan (Se tabell 1). Det fanns också betydligt färre hantverkare under utbildning. 1749 fanns det två pipsmedsgesäller och fem lärlingar. 1756 fanns det en (1) "pipsmedsdräng" i rullorna.²¹⁹

Nästa steg var att rationalisera vällningen av piporna. Direktören hade skaffat ritningar och byggt en ny vattendriven vällhammare redan 1751, enligt dennes egna uppgifter.²²⁰

Tabell 1. Pipsmidets yrkestitlar

Antal hantverkare vid respektive yrkestitel och år.

	Vällare	Pipfilare	Borrhare	Slipare	Beredare	Tågare	Total
1749	16	-	7	6	4	1	34
1756	8	8	5	3	1	1	26
1758	7	8	5	3	1	1	25
1759	6	9	6	3	1	1	26
1771	4	5	5	4	1	1	20
1775	4	10	5	3	1	1	24
1796	1	5	6	2	1	1	16

Uppdelning enligt Mollstadius undersökning av arbetsgången inom piptillverkningen. Antal hantverkare inom respektive arbetsgren inom pipsmidet, enligt fabriksens hantverksrullor. Från 1771 hade tågaren även arbetstiteln rättare. För 1775 uppräknade hantverkare enligt Euréns memorial. För 1796 uppräknade hantverkare vid rättegång i Söderhamns hall- och manufakturätt.

Källa: Hantverksrulla 1749, 1756, 1758, 1759, 1771; Lars Euréns memorial daterat den 3 juli 1775; Protokoll den 14 augusti 1796 i avskrift, inkommet, Söderhamns gevärsfaktori; artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA; Mollstadius, Axel, 1958, s.69–73.

När vällhammaren kom på plats förändrades arbetsprocessen för pipsmederna. Det behövdes mindre handkraft för att slägga ihop skarven på piporna. 1756 delades arbetet in i pipsmeder och pipfilare (Se tabell 1). Vilket konkret innebar att pipfilarna fick mindre kvalificerade uppgifter.²²¹ 1796 var den stora skillnaden att det endast finns en pipsmed, medan resten kallas ”pipfilare”.²²²

I samband med att fabriken blev i privata händer efter riksdagsbeslut 1756 så infördes produktionstekniken sänksmide bland låssmederna. I en jämförelse mellan Söderhamns hantverksrulla för 1758 och den för 1759 skiktades låssmederna genom att några få blev nyckelfigurer som skötte sänksmidet, medan de andra låssmederna blev ”låsfilare”.²²³ Enligt tabellerna syns en differentiering av arbetet för hantverkarna inom låssmidet (se Tabell 2).

218 Hantverksrulla 1749, Hantverksrulla 1756, hantverksrullor (1708–1771), Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA

219 Hantverksrulla 1749, Hantverksrulla 1756, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA

220 Lars Eurén, "Underdån=ödmjukaste memorial" den 27 juni 1761 till Riksens ständer, R 3187 RA

221 Goës, Nils von (red), 1988, s. 41

222 Carl-Fredrik Ifrost kontrakt, daterat den 10 juni 1791; Rättegångsprotokoll, Söderhamns hallrätt den 18 augusti 1796, avskrift, Handlingar ang. organisation, byggnader med mera (1620–1812), Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

223 Hantverksrulla, 1758 och Hantverksrulla 1759, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

Tabell 2. Låssmidets yrkestitlar

Antal hantverkare vid respektive yrkestitel och år.

	sänkmed	låsmed	låsfilare	Total
1749	-	28	-	28
1756	-	31	-	31
1758	-	36	-	36
1759	3	36	-	39
1771	1	-	18	19
1775	3	-	22	25
1796	-	10	-	10

Antecknade som låssmeder enligt faktoriet hantverksrullor. För 1796 uppräknade hantverkare vid rättegång i Söderhamns hall- och manufakturrätt.

Källa: Hantverksrulla 1749, 1756, 1758, 1759, 1771, Lars Euréns memorial daterat den 3 juli 1775, Protokoll den 14 augusti 1796 i avskrift, inkommet, Söderhamns gevärsfaktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

1759 var sänksmidet infört i hantverksrullorna, vilket innebar att bara en hantverkare har den titeln ”sänkmed”. Övriga låssmeder kallas ”låsfilare”. En översikt över utvecklingen 1749–1796 visar hur organisationen förändrades. Framförallt minskade antalet hantverkare inom låssmidet. Det som också är tydligt är att många fler arbetsgrenar införs. I tabellen (Tabell 2) ses 1796 en återgång till titlarna från 1749, ingen ”sänkmed” finns med i beskrivningen.

Hantverkarkollektivets sammansättning

Det totala antalet listade i hantverksrullan 1749 var 113, varav 75 var mästare. Totalen låg tämligen stilla fram till åtminstone 1759, då en stadig nedgång började. 1771 var antalet hantverkare 89.²²⁴ 1796 uppgavs antalet mästare vara 54.²²⁵ Rörligheten bland hantverkarna var hög under hela perioden. Ett stort antal smeder, både mästare, gesäller och lärlingar försvann från faktoriet, totalsumman bibehölls genom en stadig tillförsel av arbetskraft fram till 1760-talets fredsperiod.

Efter 1762 skulle hantverkarna ha större möjligheter att söka jobb där de ville. Det tycks dock inte som att många spontant sökte sig till Söderhamn för att arbeta som gevärssmed. Då och då flyttades hantverkare över till Söderhamn från andra faktorer, efter begäran från direktören.²²⁶ Däremot tycks flera hantverkare ha inspirerats att söka sig bort från faktoriet. Det visar protokollen från rådhuset 1776.²²⁷ En lista bestående av namn på 87 personer som arbetat på en leverans som var under besiktning hade upprättats, med noteringar om vilket arbete som utförts, relation till faktoriet samt om personen haft hjälp eller inte.

224 Hantverksrulla, 1749, 1756, 1758, 1759, 1777, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA

225 Protokoll den 14 augusti 1796, Söderhamns hall- och manufakturrätt, i avskrift, Handlingar rörande organisation, Söderhamns gevärsfaktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

226 1762 och 1764 ska Lars Eurén skrivit och begärt att få hjälp med att få tag i en skicklig pipsmed. Se Flintenbergsska samlingen, Volymförteckning, Vol./4 (1643-1796 odat) Svar.

227 1776 sammanträdde magistraten och fick, på krigskollegiets begäran anmoda Eurén att lämna en lista på vilka som gjort vad vid leveransen av 1 500 gevär av 1762 års modell. Lorens Björkman och en löjtnant Anders A Lonich ville veta detta, eftersom de hade hand om besiktning och provskjutning. Protokoll den 5 februari 1776, Söderhamns rådstugurätt, inkomna protokoll från orterna, kommerskollegium, RA.

Listan hade upprättats efter att direktören vägrat samarbeta och lämna ut namn på vem som gjort vad i produktionen. Därför samlades alla hantverkarna i rådhuset och förhördades om vem som gjort vad. Det framgår klart att det saknades beskjutare vid verket och på frågan om smederna själva provskjutit gevären var svaret: nej.²²⁸ Kvalitetskontrollen hade alltså inte upprätthållits.

Hantverksrullan från 1771 är den närmast förekommande. Bland dessa 89 personer är det 17 vars namn inte förekommer på listan från 1776. En femtedel av bemanningen var alltså borta efter fem år.²²⁹ I jämförelse mellan andra rullor var det dock ingen stor förändring. Mellan 1749 och 1756, hade drygt en fjärdedel av de listade hantverkarna bytts ut. Under året 1758–1759 byttes 30 personer ut, en ungefär lika stor andel på bara ett år.²³⁰ Mellan 1759 och 1771 försvann 59 personer. Hälften av de hantverkare som stod listade i rullan för 1759 var alltså borta 1771, tolv år senare.²³¹

Protokollet från 1776 har 83 namn. Av dem var sex döda, två bortflyttade och tre avskedade.²³² Listan innehåller varken något namn listat som gesäll eller som lärling. 65 av 83 personer noteras som "utan gesäll eller lärling", eller som död, bortflyttad eller avskedad. Fyra hantverkare står listade trots att de inte var vid faktoriet. Tre av dem hade listats som arbetat "för egen räkning", en var borgare. Hos 14 av 79 hantverkare vid faktoriet framgår det inte om de har haft någon hjälp.²³³ Den totala bristen på lärlingar i protokollets lista kan till viss del bero på att utlärdade personer utan mästarbrev inte har urskilts från mästarna. En uppgift som stärker teorin om att det fanns få lärlingar och gesäller är att direktörens uppgifter för 1775 om att det var 73 personer som hade laga försvar vid faktoriet, inga gesäller eller lärlingar nämns där heller.²³⁴

Av 19 gesäller och lärlingar 1771 så var det sex personer som inte fanns med på listan för 1776 överhuvudtaget. Ytterligare två på listan stod inte under faktoriet och en hade flyttat. Det var alltså tio tidigare gesäller och lärlingar, varannan, som var kvar vid faktoriet fem år senare.²³⁵

Redan 1749 var Lars Eurén bekymrad över de få lärlingarna i förhållande till antalet mästare.²³⁶

Andelen gesäller och lärlingar blev lägre mellan 1749 och 1775, trots alla visioner (Se diagram 2).

228 Hantverksrulla, 1771, Söderhamns fabriks, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA; Lista i protokoll den 5 februari 1776, kommerskollegium, inkomna protokoll från orterna, kommerskollegium, RA.

229 Hantverksrulla, 1771, Söderhamns fabriks, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA; Lista i protokoll den 5 februari 1776, kommerskollegium, inkomna protokoll från orterna, kommerskollegium, RA.

230 Hantverksrulla, 1749, 1756, 1758, 1759, 1777, Söderhamns fabriks, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA

231 Hantverksrulla 1759, Hantverksrulla, 1771, Söderhamns fabriks, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

232 Avskedade var Tyro Dufva, laddstockssmed, Olof Hangren, slipare och Olof Broman, beredare.

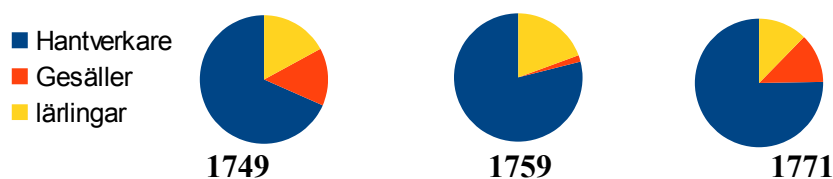
233 Det är framförallt beslagsmakare och kratsmakare som saknar uppgifter om lärlingar och gesäller. Protokoll den 5 februari 1776, kommerskollegium, inkomna protokoll från orterna, kommerskollegium, RA.

234 Vid faktoriet fanns 1775 enligt Euréns uppgifter fyra pipsmeder, 10 pipfilare, 22 låsfilare, 3 sänksmeder, sju beslagare, fyra stockmakare, fyra grofborrare, 1 slätborrare, tre slipare, 1 tågare och rättare, 1 bajonettssmed, 1 hylsevällare, 3 bajonethylsevällare, 2 bajonettslipare, 1 dobbskomakare, 1 laddstockssmed och 5 kratsmakare, tillsammans 73 arbetare. Lars Euréns Memorial daterat den 3 juli 1775, Söderhamns gevärsfabrik, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet KrA.

235 Protokoll Söderhamns rådstugurätt den 5 februari 1776, inkomna protokoll från orterna, kommerskollegium, RA.

236 Lars Eurén, Ödmjukt memorial, daterat den 11 juli 1749, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

Diagram 2. Förhållandet hantverkare och hantverkare i lära

Diagrammen visar förhållandet mellan antalet hantverkare och hantverkare i lära vid Söderhamns gevärsfaktori enligt hantverksrullorna för respektive år. Diagrammet baseras på uppgifterna i tabell 4.

Tabell 4. Förhållandet hantverkare och hantverkare i lära i Söderhamn

Tabellen visar förhållandet mellan antalet hantverkare och hantverkare i lära vid Söderhamns gevärsfaktori. Antalet hantverkare är totalsumman minus gesäller och lärlingar. I totalen ingår faktorns/direktörens betjäning, dit gevaldiger, rustmästare, byggmästare och hantverkare och gesäller vid pistolsmedsverkstaden ingick. Stockhuggare ingår inte.

År	1749		1759		1771	
	antal	procent	antal	procent	antal	procent
Hantverkare	80	68	93	78	67	75
Gesäller	17	14	2	2	11	12
Lärlingar	20	17	23	19	11	12
Total	117	100	118	100	89	100

Källa: Hantverksrullor, 1749, 1759, 1771, Söderhamns gevärsfaktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

De få gesällerna och lärlingarna kan vara en orsak till att åldringar, bönder och båtsmän arbetat på 1776 års leverans. Tio personer listade 1776 fanns inte med på 1771 års hantverksrulla. Av dem var fem nykomlingar.²³⁷ De övriga "nya" personerna hade redan 1759, tolv år tidigare, från 12 till 32 år på fakoriet bakom sig.²³⁸ Av listans 83 hantverkare var det 32, mer än var tredje, som var med redan 1749. Medelåldern bland dessa veteransmeder var drygt 50 år.

Den differentierade sammansättningen av hantverkarna var tydligast bland pipsmeder. 1775 fanns det fyra pipvällare. 1776 fanns ytterligare tre listade som ansvariga för att ha vällt pipor. En hölsefilare, en borrhare och en "gammal och orkeslös" pipsmed.²³⁹

Flera hade lärt andra yrken, medan hantverkare som inte hade försvar vid faktoriet, trots det hade utfört arbete. Totalt hade åtta av hantverkarna anteckningar om att de inte gjort prov, två kallas "icke lärd". En av sänksmederna hade fått mästarebrev av direktören.²⁴⁰

237 Ryttaren Daniel Thel stod som låssmedsgesäll i kyrkboken. Se Söderhamns kyrkoarkiv, Husförhörslängder, A I/3 (1756-1764), s.107, Svar. Drängen Olof Fly var tidigare lärling, son till beredaren Michael Fly. Se Söderhamns kyrkoarkiv, Husförhörslängder, /A I/6 (1778-1785) s. 113 Svar.

238 Hantverksrullor 1759, artilleridepartementet, krigskollegiet, Kra

239 Protokoll den 5 februari 1776, kommerskollegium, inkomna protokoll från orterna, kommerskollegium, R

240 Hantverksrulla, 1771, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA; Lista i Protokoll Söderhamns rådstugurätt den 5 februari 1776, inkomna protokoll från orterna, kommerskollegium, RA.

Bland de fjorton personer som enligt protokollet utfört pipfilning fanns en hel del oanad kompetens. En lärd guldsmed, en tidigare ryttare som nyttjade egen stämpel, en urmakare, en borgare. En av pipfilarna extraknäckte som hovslagare. Samtidigt hade en gesäll och två lärningar av totalt fyra i lära försvunnit från faktoriet och arbetsgrenen pipfilning.²⁴¹

Undersökningen visar att hantverkarna kunde försörja sig på flera olika sätt. Många hoppade in där det behövdes, beslagare som var låssmeder och tidigare pipsmeder som återkommit.²⁴²

Rationaliseringssträvanden hade lett till att färre personer utförde de arbeten som förknippades med skråhantverkets klassiska indelning i pipsmeder, låssmeder, stockmakare och beslagare.

Utvecklingen totalt sett 1749–1796 var att mekaniseringen gjorde arbetet mindre personalkrävande. Låssmederna och pipsmederna var de som fick se sitt yrke förändras mest. Antalet låssmeder hade minskat kraftigt, däremot hade fler fått titeln låsfilare. För pipsmederna hade arbetsprocessen förändrats runt 1790 till att endast en smed utförde vällningen, medan resten av hantverkarna nu filade piporna. Också här minskade antalet hantverkare kraftigt. Beslagare och stockmakare genomgick inte samma förändring i arbetets organisation. Samtidigt delades arbetsgrenarna upp i fler underkategorier, bland annat tillkom laddstockssmede, kratsmakare och bajonettssmede. (se tablå 1).

Tablå 2. Titlar bland hantverkarna

Förekommande titlar bland hantverkarkollektivet.

1749	1775
Pipsmed	Pipsmed
Låssmed	Pipfilare
Stockmakare	Sänksmed
Beslagsmakare	Låsfilare
Beredare	Stockmakare
Borrare	Beredare
Slipare	Beslagare
Rättare	Grovborrare
Tågare	Stockmakare
	Slätbörare
	Slipare
	Tågare och rättare
	Bajonettssmed
	Hylsevällare
	Bajonethylsevällare
	Bajonettslipare
	Dobbskomakare
	Laddstockssmed
	Kratsmakare

Källa: Hantverksrulla 1749 direktör; Lars Euréns memorial daterat den 3 juli 1775, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

241 En hade flyttat och två av dem hade jobbat för "egen räkning" och stod inte under faktoriet.

242 Protokoll den 5 februari 1776, kommerskollegium, inkomna protokoll från orterna, kommerskollegium, RA.

Andra delen: Konflikterna

Sedan 1749 hade direktör Eurén förändrat organisationen vid faktoriet, med krigskollegiets stöd. Fler moment i arbetet hade mekaniserats och flera yrkesgrupper hade fått sina arbetsbeskrivningar mer specificerade. Hantverkarna tycks ha hållit en låg profil angående förändringarna. Detta kom att ändras sommaren 1754 då direktör Eurén var i full färd med att teckna ett nytt kontrakt med kronan som skulle ge honom utökade befogenheter.²⁴³ Nu började en konfliktfylld period.

Nytt kontrakt

Skillnaden mellan 1754 års kontrakt och det gamla var att direktören och inte faktoriet hantverkare "förhandlade" gevärspriset med krigskollegiet. Det vill säga, priset för varje infanterimuskött av 1747 års modell med mässingsbeslag och laddstock var spikat till 12 daler silvermynt.²⁴⁴

Direktören skulle avtala enskilda hantverkarna om "skiälig och billig" ersättning för de gevärskoppar som de tillverkade. Direktör Eurén skulle inte behöva redogöra för krigskollegiet om vad han gjort upp med hantverkarna.²⁴⁵

Detta är en stor skillnad. Nu hade krigskollegiet fått ett lägre gevärspris utan att det behövde ödsla resurser på att förhandla med hantverkarämbetet som motpart.

Krigskollegiet hade dock försäkrat sig om att inte gå miste om ett ännu bättre pris om priset på järn och mässing skulle falla. I kontraktet står det att vid ett sådant scenario bör direktören sänka priset till kronan. Gevärspriset skulle förhandlas om en gång om året. Krigskollegiet hade också lyckats hålla ryggen fri genom att inte nämna hur mycket gevär som skulle beställas per år.²⁴⁶

Det tidigare kontraktet hade gällt från den 3 juni 1752. Där hette det att faktorierna skulle drivas utan jämkning, vinning eller tillökning av privilegier. I det nya kontraktet hade Eurén en fri disposition till att utvidga och förbättra faktoriet. I det nya kontraktet fick direktören fritt sluta avtal med utländska och inhemska handlare, chefs- och kavalleriregementena och rustkammare. Krigskollegiet skulle dock få mönstra faktoriet manskap så ofta som det ansågs behövas.²⁴⁷

När direktören beslutade sig för att straffa två hantverkare, pipsmedsgesällen Göran Bäck och låssmeden Pär Grandbo, hamnade de två parterna, direktören och hantverkarna, i öppen konflikt med varandra. Detta skedde samtidigt som direktören var i färd med att teckna det nya kontraktet med krigskollegiet, en känslig tid.

243 Kontrakt den 29 september 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet KrA.

244 Förutom betalning till hantverkarna skulle direktören stå för mindre reparationer av byggnader, gevaldigerns lön, transportpackning av leveranser, olja och fett till smörjning av gevären.

245 Kontrakt den 29 september 1754, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet KrA.

246 Kontrakt den 29 september 1754, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet KrA

247 Kontrakt den 29 september 1754, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet KrA

Trähästen

...Derefter Westberg förekallades och berättade: at ofwarande dag, under det han tillika med pipsmeden Erik Bjur, stod och arbetade på Kronans Werkstad, hade låsmeden Jonas Dahl kommit til honom och sagdt: Övergiv alltihop och ut. Då Westberg frågat hwarföre? Jo hade Dahl svarat Trämära är ute och Pär Granbo samt Olof Bäck's Göran äro släpade på henne och nu skall det gå varvet ibland oss...²⁴⁸

Fredagen den 26 juni 1754 var torget i Söderhamn fullt av folk. Låssmeden Forsberg hade hört sorlet och tagit båten över ån och promenerat till torget för att se vad som stod på, vittnade han om i Söderhamns Rådstugurätt. När han kom fram såg han att två hantverkare, pipsmedsgesällen Göran Bäck och låsmeden Pär Grandbo blev pinade på torget till allmän beskådan.²⁴⁹ De hade satts upp på trähästen, ett beläte med viss likhet med en häst, där hästens rygg hade en vass kant.

I vimlet på torget såg Forsberg att några smeder stod och samtalade och han anslöt sig till dem. Smederna på torget var upprörda och kom fram till att de skulle söka upp gevärsfaktoriets direktör, Lars Eurén, för att tala honom tillrätta och förmå honom att låta Granbo och Bäck slippa straffet. Smederna hittade honom på gatan och en intensiv ordväxling utbröt.²⁵⁰ Enligt Euréns vittnesmål var det 12 till 20 smeder som hade "sammangaddat" sig. Smederna var enligt honom i vredesmod och hotfulla. Rapporten i rådstugurättens protokoll beskriver Euréns bild av vad som hänt.²⁵¹

...med faseligt buller och skrikande såsom rasande människor eller oskjäneliga kreatur utan all sansning och eftertanke, honom i och för sitt ämbete skull öfverfallit, med grufweliga skjällsord och stygga hotelser, så att han fruktat at de på honom wille begå något wäld, wharibland pipsmeden Olof Westberg och låsmeden Jonas Forsberg varit mest otidiga...²⁵²

Konflikten mellan hantverkarna och direktören om trähästen visar på vilken brytpunkt organisationen vid faktoriet stod inför. En ny direktör skulle visa sig stark inför ett sammansvetsat hantverkarkollektiv. För att göra det drog han fram ett staff med rötter i gamla tider. Ett faktoriämbete som var under press pekade rättigheten att ingen ska dömas utan rättegång.²⁵³

”... då herr Directeuren utan rensoning och än mindre med med ämbetets wetskap och Rättens dertill gifna bifall låter på Trähästen uppsätta både gesäller och mästare, hwaraf Factoriet gemensamt i anseende till stadsens öfwriga Borgerskap kan lida nesa och förakt, men samtliga Factorie ämbetsmännen som ej ännu fått veta hwarmed herr Directeuren sådan myndighet styrka wil, lofwa i, emeldertid i det ödmjuka hopp att de icke mer än de öfriga Rikets undersåtar kunna utan föregången laga åtgärd till kropsplikt släpas...”²⁵⁴

248 Protokoll den 29 juli 1754, i avskrift, Rådstugurätten i Söderhamn, Mål om olovlig försäljning av lodbössor, inkommande, inkommande, Söderhamns faktori, artilleridepartementet krigskollegiet, KrA.

249 Ibid.

250 Ibid.

251 Ibid.

252 Ibid.

253 Avskrift ur protokollet hos Söderhamns rådstugurätt, daterat den 11 augusti 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, inkommande till artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

254 Ibid.

Hantverkarna vittnade om att straffet sågs som ovanligt och hårt. Flera av de andra smederna ska ha satt sig på trähästen i sympati med de straffade.²⁵⁵ Gesällen Hans Forsberg, son till Olof Forsberg, motiverade sitt infall att klättra upp på trähästen med att ”dehls wisa dem, den wänskap, han för dem hade, och att han tog del i deras ofärd”.²⁵⁶

Drygt femtio år tidigare hade dåvarande faktorn och tillika borgmästaren Magnus Blix den yngre (1660–1745), Euréns föregångare, varit en flitig brukare av kroppsstraff. Hans behandling av hantverkarna hade bland annat bestått i att sätta hantverkare på trähästen med muskötpipor som sporrar. Detta hade lett till en ström av protestskrivelser till krigskollegiet. Efter inspektion och utredning, där bland annat hans egenproducerade järn dömdes ut tillsammans andra brister i administrationen, blev Magnus Blix den yngre suspenderad som faktor, avlöst 1701.²⁵⁷

Straffet att rida trähästen fanns i straffordningen som fortfarande gällde vid gevärsfakorierna i landet. Tre timmar på trähästen skulle enligt stadgan utmätas när smederna inte åtlodde faktorns befallningar, när någon hantverkare befunnits "owillig och tröög" att utföra det av faktorn anbefallda arbetet och / eller göra annat "sortimenter" än vad som befallits.²⁵⁸

I en avhandling från 1917 om militär straffrätt bedömde Göran Bohlin trähästen som ett ganska ovanligt straff, som innebar både ett kropps- och vanhedersstraff. Straffet fanns dock kvar i Hälsinge regementets strafflista från 1773.²⁵⁹

Enligt Florén skulle disciplinmålen vid Jäders bruk, precis som andra tvister mellan parterna, avgöras i domstol hos rådstugurätten.²⁶⁰ Det stärker hantverkarnas sida av saken.

Hantverkarna såg det brutala straffet inte bara som en kränkning av de två hantverkarna, utan också som en attack på faktorieämbetet. De lyfte fram att "Factoriet gemensamt i anseende till stadsens öfwriga Borgerskap kan lida nesa och förakt".²⁶¹ Här var skråets ära utsatt för kränkning. Men det som ämbetet främst såg som kränkande var hur direktören, enligt ämbetets uppfattning, helt frångått deras gemensamt överenskomna skråordning.

Hantverkarna hänvisade dels till den allmänna skråordningen från 1720, dels till ett regelverk som faktorn med skråets samtycke upprättat för gevärsfaktoriet 1746.²⁶² Om någon ämbetsman brutit mot stadgan skulle faktorn ha gått via skrået som sedan skulle kontakta magistraten om det

255 Avskrift ur protokollet hos Söderhamns rådstugurätt, daterat den 30 juli 1754 s. 9,11.

256 Avskrift ur protokollet hos Söderhamns rådstugurätt, daterat den 30 juli 1754 s.11.

257 Stecksén, Birger, 1923–1931 s. 24–25; Blix blev senare föremål för rättslig granskning på grund av sin protokollföring när han satt som borgmästare i Söderhamn. Se Svea Hovrätt, Renskrivna protokoll, A I a 1/87 (1717 jan-april) s.416, Svar.

258 Straffordning, Carl XI:s stadga och förordning den 1 juli 1682, § 13, i Mollstadius, s.5 –56.

259 Bohlin, Gunnar, 1917, *Militär statsmakt och individ särskildt i Sverige under Gustaf III:s tid: militär rekrytering, straffrätt och disciplin*. Uppsala diss, s. 358. I Tyskland kallades straffet Spanische Esel. Där hängdes tyngder vid fötterna som "sporrar". I Tyskland var detta straff endast en militär tillämpning se Bohlin, 1917, s.358.

260 Florén, Anders, 1987, s.79, s. 126.

261 Protokoll den 11 augusti 1754, Söderhamns rådstugurätt, i avskrift, inkommande, artilleridepartementet, KrA.

262 Inte funnit i källmaterialet.

krävdes, enligt faktoriämbetet.²⁶³ Factoriämbetet hoppades också att faktorn hädanefter, när han ansåg det var läge att utdela ”konungens straff”, gick den rätta vägen och anmäla till skrået som skulle avgöra frågan, som sedan hos stadens domhavande ”til undersökning och laga näpst anmäla”.²⁶⁴

I protokollet från rådstugurättens undersökning fick låssmeden Olof Westberg, som pekats ut som en av de drivande, redogöra för sin version av vad som hänt. Han hade tillsammans med Dahl gått till åldermannen Lars Larsson Jernberg. I dennes smedja fanns redan tretton smeder samlade. Tillsammans diskuterade de vad de skulle göra. Enligt Westbergs vittnesmål ville vissa smeder gå till torget och ta ner dem som satt på trähästen, ”emedan de hade Skråordning hwarefter de skulle rätta sig och förmente nu ej vara tid, att tiga härmed”.²⁶⁵ Åldermannen Jernberg avrådde. Smederna beslöt därefter att gå till torget för att tala med direktören för att få denne att ändra sig.²⁶⁶ Enligt Jonas Dahl hade hantverkarna haft som mål att be direktören om att låta de två medbröderna undslippa straffet och i stället låta dem, om de felat, ”lida efter deras öfwerenskomna skråordning”.²⁶⁷

Samlingarna av smeder vid både torget och i åldermannens smedja bestod av till största delen mästare men en och annan gesäll, flest var låssmeder, ingen var stockmakare.²⁶⁸

Den allmänna skråförordningen från 1720 redogjorde för hur gesäller som försummat arbetet skulle hanteras. Konflikter mästare emellan som inte gick att lösa inom ämbetet skulle hänvisas till magistraten.²⁶⁹ Denna skråförordning säger dock ingenting om just denna sortens konflikt.

Det är tydligt i hantverkarnas argumentation att de såg de eventuella försummelseerna för ett fall för skrået att reda ut. De räknade sig som jämbördiga stadens övriga borgerskap, och de ansåg sig ha rätt till en rättvis rättegång innan de utsattes för kroppsstraff.

Direktör Eurén förklarade i ett senare brev till krigskollegiet sin syn på saken. Det var faktorn som bestämde om straff för hantverkarna och inte stadens domare.²⁷⁰ Skråordningen från 1746 avfärdade Eurén med att det bara hade varit ett ”project” som han ordnat för faktoriets inre angelägenheter som rörde förhållandena mellan mästare, gesäller och lärlingar. Han hänvisade till

263 Protokoll den 11 augusti 1754, Söderhamns rådstugurätt, avskrift, inkommande, artilleridepartementet, KrA.

264 Ibid.

265 Protokoll den 29 juli 1754, Söderhamns rådstugurätt, avskrift, inkommande, artilleridepartementet, KrA.

266 Ibid.

267 Protokoll den 30 juli 1754, Söderhamns rådstugurätt, avskrift, inkommande, artilleridepartementet, KrA.

268 Hantverksrulla 1749; Hantverksrulla 1756; Protokoll den 29 juli 1754, Söderhamns rådstugurätt, i avskrift, inkommande, artilleridepartementet, KrA.

269 1720 års skråordning, bilaga i Söderlund, Ernst, 1949, s. 416.

270 Han hänvisade till en straffordning för Jäders bruk från 1683 som efter en kunglig resolution från 1687 också gällde faktorierna. Direktör Eurén påpekade att i straffordningarna för 1682 och 1715 för gevärsfaktorierna inte visade på något annat. Domaren ska inte besluta om straff för hantverkarna som rör deras arbete. Även senare regler 1718 och skrivelse till landshövdingen 1742 visade på samma sak. Magistraten ska endast handräcka. Se Lars Euréns brev den 29 september 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

en kunglig resolution från 1680 som fastställt att faktorihantverkarna i Söderhamn ska räknas som ”militiebetjenter” och inte som en del av hantverkssociteten i staden.²⁷¹ Hantverkarna hade sig själva att skylla, skrev Eurén, eftersom de känt till lagen lika bra som honom.²⁷² Domaren skulle inte besluta om straff för hantverkarna som rörde deras arbete. Magistraten ska endast handräcka.²⁷³

Direktörens straff av de två hantverkarna blev ett eget ärende som den 7 november 1754 överlämnades till kungl Majt för laga dom.²⁷⁴

Bohlin karaktäriserar den militära jurisdiktionen i Sverige liksom i utlandet, som en formlig undantagslagstiftning. Hit hörde alla till krigsståndet räknade personer.²⁷⁵ Till krigsståndet ansågs stora samhällsgrupper som i dag ses som civila, såsom tjänstefolk, underofficerares och soldaters hustrur och barn. Även rotebönder kunde hamna i krigsdomstol.²⁷⁶ Inte förrän på 1790-talet undkom civila medborgare (hustrur, barn, tjänstefolk) denna "undantagsställning".²⁷⁷

I slutet av direktör Euréns kontrakt för gevärsfaktoriet i Söderhamn, som justerades i september 1754, har en sista punkt lagts till i efterhand, som förklarade att för att god ordning, hushållning och disciplin ska råda vid verket, ska åtgärder vitagas så att ett reglemente "skall blifwa utfärdat, lämpadt efter närvarande tid och omständigheter hwarefter så wäl Directeuen som gewärs facorie-hantvärkarna sedan hafwa sig att rätta".²⁷⁸

Ett modernt reglemente skulle alltså på plats, något som visade på att inblandade parter, främst krigskollegiet, tyckte att det saknades.

Även Rikets ständer ville se en revision och förbättring av krigsartiklarna. Reglerna borde modifieras så att det fanns en annan sorts lagstiftning i fredstid, resonerades det, men inget konkret blev uträttat.²⁷⁹

Enligt Foucault var det under den här perioden som straffväsendet i Europa och Förenta staterna förändrades. De kvalfulla straffen ifrågasattes och en nya politiska och moraliska argument för rätten att straffa framförs. Straffen blev inte längre omedelbart fysiska. Kroppen som den rättsliga bestraffningens måltavla försvinner på kort tid.²⁸⁰

Enligt Foucault försvann de offentliga straffen, som till exempel skampålen eller, som i det här

271 Lars Euréns brev den 29 september 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

272 ibid.

273 ibid.

274 Flintenbergska samlingen, Volymförteckning, Vol./4 (1643-1796 odat) Bild 142–149.

275 Bohlin, Gunnar, 1917, s. 285.

276 Bohlin, Gunnar, 1917, s. 286 – 287.

277 Bohlin, Gunnar, 1917, s. 287.

278 Kontrakt den 29 september 1754, inkommet till artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

279 1755 trycktes nya krigs- och sjöartiklar. Men dessa ratades av riksdagen, vilket ledde till att Karl den XI:s artiklar var det som gällde. Ända fram till 1795. Se Bohlin, Gunnar, 1917, s. 282–284.

280 Foucault, Michel, 2003, s. 12–13.

fallet, trähästen, i många länder vid slutet av 1700-talet. Enligt Foucault förpassades bestraffningen till brottmålsrättegångens mest slutna del, det blev något abstakt för allmänheten. Domen har nu blivit det offentliga, medan straffet blir något undanskymt.²⁸¹ Själens med dess lidelser och perversioner var det som kom att överta kroppens roll i straffritualen.²⁸² Händelsen med trähästen pekar på den här förändrade synen på rättvisa och straff.

Skrået under attack

Med reglementet för 1683, där faktorn skulle vara med vid ämbetets sammankomster blev skrået vid Jäders bruk neutraliserat, enligt Florén. Florén ser att på 1700-talet tycks smederna ha accepterat faktorns överhet över skrået. Skråtillhörigheten var en viktig del av hantverkarens identitet, vilket innebar att faktorns överordning i skrået skapade en ideologisk grund för patriarkalismen.²⁸³

Florén ser förlusten av egendom som en viktig orsak till utvecklingen mot hantverkarnas underordning.²⁸⁴ Florén ser samtidigt att det fanns en tendens till att mästare och gesäller under 1700-talet började samarbeta och hålla möten bakom faktorns rygg. Det fanns ett embryo till organiserat motstånd mot den skråordning som ansåg att faktorn var en del i skrået.²⁸⁵

Vid händelsen med trähästen i Söderhamn var det tydligt att direktören inte medverkade vid skråets sammankomst i åldermannens verkstad. Konflikten om trähästen rör strukturen för den sociala organiseringen av arbetet, enligt Floréns definition.²⁸⁶ Hantverkarna såg sig som en del av borgerskapet, medan direktören såg hantverkarna som sina underställda som han hade rätt att aga.

Vid Söderhamns faktori fanns inte samma utveckling mot egendomslöshet, här ägde flesta av mästarna fortfarande sina smedjor. Här var den utökade arbetsdelningen som var det tydligaste steget mot minskat inflyande. Konsekvensen arbetsdelningen konstaterade Marx, innebär att hantverkaren förlorar förmågan att producera alla delar av den slutprodukt som ska framställas.²⁸⁷

Samtidigt kommer undersökningen att visa att hantverkarna i Söderhamn fortfarande kunde producera färdiga gevär, trots den utökade arbetsdelningen.

281 Foucault, Michel, 2003, s. 13–15.

282 Foucault, Michel, 2003, s. 22–23.

283 Florén, Anders, 1987, s. 226.

284 Florén, Anders, 1987 s. 213.

285 Florén, Anders, 1987, s. 180–184.

286 Florén, Anders, 1987, s. 64–65.

287 Marx, Karl, 2013, *Kapitalet: Kritik av den politiska ekonomin första boken, Kapitalets produktionsprocess*, Lund, Arkiv förlag, s.304–305.

Upprinnelsen till konflikten låg i kontrollen över arbetstiden. Direktören redogjorde för rådstugurätten att han hade varit pressad av att en leverans skulle vara klar. En officer skulle komma till staden för att ta emot en leverans som faktoriet hade för händerna.²⁸⁸

Enligt Eurén hade Bäck och Granbo, trots tillsägelser inte varit i verkstaden när han kom förbi för att se hur arbetet fortskred. Enligt Eurén hade de två ”altid varit studsiga och tröga”. Därför hade han begärt handräckning hos magistraten för att straffa de två.²⁸⁹

Faktoriämbetet förklarade i en skrivelse till krigskollegiet att smederna hade varit på sina rotskiften för att bärga, och att direktören i sin tur hade varit sen med att leverera råmaterial, vilket hade gjort arbetet onödigt forcerat.²⁹⁰

1754 var det tydligt att kontrollen över arbetsmaterialet låg i direktörens händer. Hantverkarna klagade över att direktören inte levererat råvaror i tid.²⁹¹ I samma punkt påpekade de också att det var faktorns dröjsmål med att leverera arbetsmaterial som var orsak till hela konflikten. På sommaren hade de nämligen mycket jobb på sina rotskiften, skrev de, vilket gjorde att det var svårt för dem att hinna med att producera om arbetsmaterialet dröjde. I ett brev från 21 augusti 1754 till krigskollegiet förklarade faktoriskrået att de två "Embets Camerater" som blev straffade inte var i sina verkstäder på grund av att de bärgade på sina rotskiften.²⁹²

I fallet med hantverkarna i Söderhamn var det tydligt att de agerade i solidaritet med sina medbröder. Stadelmann & Fischer ser att skrået var noga med att värna utsatta medlemmar i solidaritet, men betonar i sin studie att hantverkssolidariteten var något annat än klassolidaritet. Skrået som kollektiv var något annat än ett klasskollektiv, i och med att skråhantverkarna tydligt definierade sig som särskilda från daglönare och proletärer. Stadelmann och Fischer ser gesällskapen som det som senare utvecklades till fackföreningar. De ser vanan bland det 1800-talets gesäller att på eget bevåg ta ledigt mitt i veckan som en symbolisk protest mot nypåfunna reglementen och mästarnas dominans, och som ett embryo till en klassmedvetenhet.²⁹³

I Magnussons undersökning från tidigt 1800-tal i Eskilstuna ser han att självpåtagen ledighet, så kallade frimåndagar eller spatsergång, ifrågasattes av mästare och förläggare när tid och tidsdisciplinen blev viktigare.²⁹⁴ Han ser företeelserna som en del i den bråkiga och oregerliga kulturen

288 Avskrift ur protokollet hos Söderhamns rådstugurätt, daterat den 29 juni 1754, inkommet till artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

289 Protokoll från Rådstugurätten den 29 juli 1754, avskrift, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

290 Hantverkarnas brev till krigskollegiet, 21 augusti 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, inkommande, artilleridepartementet, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

291 Avskrift ur protokollet hos Söderhamns rådstugurätt, daterat den 11 augusti 1754, inkommet till artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

292 Hantverkarnas brev till krigskollegiet, 21 augusti 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, inkommande, artilleridepartementet, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

293 Stadelmann & Fischer, 1955, s.78 -79.

294 Magnusson, Lars, 1988, s. 277–278.

bland smederna i Eskilstuna. Spatsergång var förbjuden redan i 1720 års skråordning, som gällde fortfarande i början av 1800-talet.²⁹⁵ Vanan hade djupa rötter, men enligt Magnusson var det först då den hamnade i blickpunkten som ett problem och föremål för reformer.²⁹⁶ Så länge producenten förfogade över sitt eget arbete fanns ingen klar gräns mellan arbete och fritid.²⁹⁷ Den allmänna uppfattningen, enligt Magnusson, är att dessa "praktiker" upprätthölls för att uttrycka hantverkarnas särprägel, deras ära.²⁹⁸

Makten över produktionen ligger i frågan att bestämma över när och i vilket syfte arbetsprocessen sätts i gång.²⁹⁹ Det vi ser är att självpåtagen ledighet var ett problem vid gevärsfaktoret i Söderhamn redan 1754. Åtminstone för direktören. Hantverkarna arbetade i första hand för att försörja sig och i andra hand för att uppfylla kronans behov av musköter.

För faktoriämbetsmännen handlade det inte så mycket om skråets ära när de begav sig ut på rotskiftena, det handlade om att ordna med sin försörjning. Samtidigt agerade hantverkarna som en självmedveten grupp som såg det som sin rättighet att ta hand om sina odlingar när tiden krävde det. I likhet med Floréns undersökning agerade fabriksmästare och gesäller här sida vid sida.

Direktörens vision var att smederna skulle vara på sin arbetsplats när han inspekterade. Under förlagssystemet var det dock svårt för förläggaren att kontrollera produktionsprocessen.³⁰⁰

I rådhusrätten mobiliserade hantverkarna. De begärde och fick skaffa ett ombud eftersom de var "enfaldigt folk". Deras ombud, auskultant Adam Schilling, gjorde snabbt Euréns sits besvärlig. Hantverkarna inkom med en gemensam klagoskrivelse över vad de ansåg vara brister i direktörens drift av fabriken och behandling av hantverkarna. Memorialen bestod av nio punkter och var undertecknad av 25 mästare på ämbetets vägnar, Schilling krävde att skrivelsen skulle vara med i protokollet.³⁰¹ Lars Eurén krävde i sin tur ett protokollsutdrag för att skaffa stöd i saken.³⁰²

295 "Frimåndagen" var inte bara måndagar i Eskilstuna. Annat namn, spatsering eller spatsergång. Se Magnusson, 1988, s. 265.

296 Magnusson, Lars, 1988, s. 265.

297 Magnusson, Lars, 1988, s. 266.

298 Magnusson, Lars, 1988, s. 251.

299 Florén, Anders, 1987, s. 51.

300 Florén, Anders, 1987, s. 55.

301 Avskrift ur protokollet hos Söderhamns rådstugurätt, daterat den 7 augusti 1754 s.26, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns fabriks, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

302 Avskrift ur protokollet hos Söderhamns rådstugurätt, daterat den 11 augusti 1754, s. 61, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns fabriks, artilleridepartementet, krigskollegiet, Kra.

Hantverkarna slog tillbaka

Båda parter tog ärendet till högre instanser, krigskollegium och justitiekanslern. I den centrala byråkratins korridorer flyttades folkus från straffet med trähästen och den följande ordväxlingen på gatan till att handla om driften, hushållningen och ordningen vid faktoriet.

Genom att titta närmare på inlagan och skriftväxlingen som tog fart i ärendet när det hamnade hos krigskollegiet går det att se hur olika syn hantverkarna och deras direktör hade på skräet.

Förutom protesterna om hur straffet med trähästen gått till fanns det mer kritik från hantverkarnas håll. De skrev att direktören satt i system att vräka änkor från rotskiftena, trots att de enligt skråordningen och stadens privilegier från 1620 hade rätt att driva verkstad och då också borde ha kvar rotskiftet. Änkan borde rimligtvis ha rätt till privilegierna ”så länge hon enka sitter.”³⁰³ Den här punkten i klagobrevet visar att ämbetet värnade om sitt kollektiv.

Här var direktörens svar att det inte fanns några änkor som drev verkstad och än mindre fanns det några änkor som kunde vara berättigade till rotskiftet. Dessutom var det magistraten som delade ut rotskiftena. Här angrep Eurén hantverkarna genom att peka på vad han påstod vara faktafel.³⁰⁴

Direktören påpekade också att det vore bra om krigskollegiet utverkade så att han ”...och inte magistraten hädanefter må hawa magt at utdela jorden hantwärcarna emellan.”³⁰⁵

Lars Eurén hade inte släppt tanken på att använda jordens som ett maktmedel.

Hantverkarna kritiserade direktören för att han undanhöll information som rörde dem, ämbetet och deras arbete. De hänvisade till att över hela riket fick befolkningen befallningar upplästa. Hantverkarna ville att nya förordningar och befallningar som rörde dem skulle uppläsa på ämbetshuset och att dessa sedan kunde förvaras i ämbetslådan.³⁰⁶

Eurén ställde sig kallsinnig till kravet ”Thetta påstående är så förmätit och otilbörligt att thet i mit tycke icke förtjänar någon förklaring...”³⁰⁷

Hantverkarna hade också synpunkter på rätten att förfoga över arbetsresultatet. Hantverkarna informerade krigskollegiet om att direktören lade beslag på de mästarstycken som tillverkats, trots att skråordningen från 1720 visade att mästaren hade rätt att behålla dem och avyttra dem.³⁰⁸

Återigen använde hantverkarna skråordningen som ett vapen.

303 Hantverkarnas inlaga, den 11 augusti 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, inkommet till artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

304 Euréns brev den 29 september 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, inkommet till artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

305 Ibid.

306 Hantverkarnas inlaga, den 11 augusti 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, inkommet till artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

307 Euréns brev den 29 september 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, inkommet till artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

308 Hantverkarnas inlaga, avskrift ur protokollet hos Söderhamns rådstugurätt, den 11 augusti 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

Anklagelsen om att direktören skulle ha behållit mästerstycken utan att betala bemötte Eurén med: ”Mig är aldrig ännu bewist eller kan bewisas at iag någons mästerstycke utan betalning behållit, då han därför pgr äskat...”.³⁰⁹ Han undrade varför de inte frågat honom efter betalning. Eurén såg påståendena som ”att tillmäla” och han krävde att hans heder skulle upprättas.³¹⁰ Här går det att tolka texten som att Eurén faktiskt har tagit hand om mästerstyckena utan att betala, utan för den skull i övrigt gå in på vem som gjort fel.

Förutom Euréns åsidosättande av skråordningen var det centrala temat i skrivelsen från faktorieämbetet ekonomin. Hantverkarna tog upp en avgift som direktören påfört dem som innebar att 2 procent av vad de tjänade skulle gå till direktören. Avgiften ville hantverkarna få krigskollegiet att skrota, om inte direktören kunde uppvisa vad han hade för rätt att ta ut den.³¹¹ Hantverkarna protesterade vidare mot direktörens sätt att föra bok, eftersom stålet som debiterades inte noterades till varken pund eller marketal.³¹²

Hantverkarna tog upp att de förhandlat ett gevärspris med häradshövdingen Stillman som sedan inte stämde. Direktören tycks betala ut väsentligt mindre för arbetet än vad som ackorderats. De hade inte fått någon information om detta och krävde att få veta vad som avtalats.

Hantverkarna menade att bruket tidigare varit att så snabbt arbetet var färdigt så hade ersättningen noterats i deras avräkningsböcker. Nu anklagade de direktören för att dra ut på att fylla i böckerna.

...wi ock förmoda, det oss såsom enfaldigt folk, minnet ej borde belastas med halfwa till hela årets udrägt, innan vårt arbete kan uti våra böcker och räkningar blifwa antecknad, altså är vår ödmjuka begäran, at deri ärhålla den rättelse, som laglig och oss rättmätig är.³¹³

Hantverkarna höll en ödmjuk ton och de utmålade sig själva som ”enfaldigt folk”. Syftet med skrivelsen tycks dock vara att undergräva direktörens position genom att visa på oegentligheter. Bakom underdånigheten fanns skarp kritik som visade på bristande tillit till direktörens sätt att föra räkenskaper. Den visar också på att betalningen inte stämde med det pris de redan förhandlat fram.

Eurén svarade att hantverkarna har under tio års tid varit fullkomligt nöjda med hur stålet bokförts och de nu av ”malia wilja” försöker vända allt till klagomål för att överskyla ”sit grofwa brott emot mig”.³¹⁴ Eurén förklarade att han inte kunde betala ut ersättning förrän han fått kvittering från rustkammaren i Stockholm.

309 Euréns brev den 29 september 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

310 Ibid.

311 Hantverkarnas inlaga, avskrift ur protokollet hos Söderhamns rådstugurätt, den 11 augusti 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

312 ibid.

313 Ibid.

314 Euréns brev den 29 september 1754, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

Gevärspriset erkände Eurén vara lägre än vad hantverkarna hade förhandlat ”på förslag” med häradshövdingen 1749 eller 1750. Eurén påpekade att sedan han ackorderat med krigskollegiet mot ett visst pris ”...är iag handtwärkarna i det målet ingen underrättelse skyldig.”³¹⁵ Han skrev att hantverkarna hade krävt 15 daler för muskötens och det innan direktören hade fått sin provision, beskjutningskostnader, strömverkets underhållande, åldermannens, byggmästarnas och geweldigerns löner. Sammanlagt med ett stigande mässingspris så skulle geväret ha kostat kronan 17 daler silvermynt. Priset som Eurén förhandlat med kronan var 12.2 daler silvermynt. Eurén tillade att nu när han fått kontrakt, det vill säga fått faktoriets ”under friare disposition” så hade han fått ner priset till 12 daler silvermynt. Han trodde sig kunna pressa priset ytterligare när han ”insätta främmande arbetare och after handen förmår utrota dem gamla odugliga” bara beställningarna blev tillräckliga så att hantverkarna kunde sysselsättas hela året.³¹⁶

Direktören Lars Eurén fortsatte brevet: ”Utur denna af den 5 deras besfwärspunct kan man ock få igenom ursprunget och skälen til den onska ock galenskap som hantwärcarna på mig utöfwat, som troligen länge hos dem legat förborgat”.³¹⁷ Enligt Euréns analys så hade den förre faktorn Craelius varit gammal och sjuklig, och honom hade hantverkarna ingen vördnad eller respekt för. Kronobeställningarna var få och priset var det lindrigaste bland faktorierna. Härigenom hade hantverkarna råkat i fattigdom, vilket höll dem kuvade och i vanmakt. Enligt Eurén själv hade han haft som högsta omsorg att få hantverkarna i sysselsättning. Han hade ordnat beställningar till livregementet, till spensiska och possiska regementena, Kungliga livdrabanterna och kadetterna, till sist en beställning till 500 man bland livdragonernas underofficerare.

Härigenom hafwa de kommit till styrka ock förnöjdhet, hwilket födt af sig öfwermod och lättia så att de nu wilja arbeta efter sin beqwämlighet så ofta dem lyster dem til weckan de försumma i sus och dus wilja de kronan skall dem undsätta.³¹⁸

Eurén menade att att den som jobbade jämt och flitigt hela veckan kunde må väl för den ersättning som han nu gav för kronoarbetet, och att det var hans plikt att hålla nere priset för att kronan inte skulle skinnas. Eurén gav också förslag att de 25 som undertecknat skrivelsen skulle straffas.³¹⁹

Euréns analys stämmer bra in på det som Florén såg i sin studie. De öppna konflikterna bröt ofta ut i samband med att en tidigare gynnsam period vände. Men det krävdes också ett läge där chanserna för smederna att vinna stöd från andra parter var gynnsamma.³²⁰

315 Ibid.

316 Ibid.

317 Ibid.

318 Ibid.

319 Ibid.

320 Florén, Anders, 1987, s.210.

för gesäller och lärlingar samt peka på patronens skyldigheter som husbonde blev boktryckarreglementet, som kommit till för att tryckeriägarna ville ha hjälp att disciplinera sina arbetare, ett vapen i kampen för en drägligare arbetsplats.³²⁵

Spänningarna mellan direktör och hantverkare fortsatte under hösten, vilket en rapport från Eurén från 1754 visar. Eurén skrev att hantverkarna "utan prut" begärt 18 riksdaler kopparmynt i styckepris för en ny sorts gevär, utan att ha räknat med kostnaderna för direktören själv och hans omkostnader. Direktören lyckades få ner priset till 15 riksdaler kopparmynt men tyckte fortfarande att priset var oskäligt. Han ondgjorde sig över att hans rustmästare i hemlighet "låga dem i örona med tillstyrkningar om at de wid sina accorder bör taga wäl til."³²⁶ Direktören ansåg att rustmästaren skulle ta hans parti.

Hantverkarnas och direktörens konflikt väckte intresse hos krigskollegiet, men det överskuggades ett tag av ett annat mål som rörde hantverkarnas rätt att sälja egentillverkade bössor för den privata marknaden.

De 230 lodbössorna – kontrollen över arbetsresultatet

..Krigsfiskalen ädel och högaktad herr Chyteus hafwer uti libellen nogsamt bestyckt sitt kieromål mot oss och böra wi ej eller ther til neka, at wi för privatorum räkning tilvärcka gewär, då kongl Majts och kronans arbete icke försummas, å och åsidosätas, hwartil wi förmoda oss hafwa så mycket mera skälig frihet, som kronarbetet oftast icke är så tilräckligt at wi med gesäller och poickar kunna wara thärmed ständig sysselsatta...³²⁷

Krigskollegiet hade i november 1754 utsänt ett cirkulär där det uppmanat tullen att beslagta allt ostämplat material från fabrierna i landet. I maj 1755 skrev några handelsmän från Söderhamn om vad som nyligen utspelat sig vid Skeppsbron i Stockholm. De hade anlänt med sitt fartyg och förtullat sina varor vid Blockhusudden, men sen konfiskerade Tullarrendesociteten ett parti med 230 lodbössor, några andra gevär och samt några pipor som skickats från Söderhamns stad.³²⁸ Enligt tullkammaren i Söderhamn var gevären från staden, vilket gjorde att de inte skulle behöva fabriets stämplor. Men hantverkarna på fabrieten hade utfört arbetet.³²⁹ Nu blev det bråk.

Ett 20-tal hantverkare vid Söderhamns gevärsfabrieten delgavs stämning i juli 1755.³³⁰ De var

325 Ekdahl, Lars, 1989, s.114–115.

326 Memorial 31 december 1754, Eurén till herrar Deputerade, Söderhamns fabrieten, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

327 Brev från hantverkarna 30 september 1755 till Krigsfiskalen, undertecknat "alder ödmjukaste tienare" Lars Larsson Jernberg, Olof Westberg, Jonas Hälsing, Oll Lock. Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns fabrieten, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

328 Från handelsmännen daterat 30 september 1755 till Krigsfiskalen. Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns fabrieten, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

329 Från Tullsociteten daterat 30 september 1755, till Krigsfiskalen. Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns fabrieten, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

330 Kunglig Majt hade remitterat ärendet den 11 juni till krigskollegium för att avgöra målet. Krigsfiskalen Zachris Olof Chytrens hade nu hand om målet. krigskollegium meddelade att eftersom de inte kunde vägra

stämnda att närvara vid rannsaking i Stockholm i krigskollegiets lokaler. Även åtta handelsmän från Söderhamn anklagades för att ha handlat med de olovliga godset. Slutligen hade också direktören hamnat i blåsväder, eftersom han, enligt Krigsfiskalen hade försummat sitt ämbetes plikt och inte haft uppsikt över hantverkarna. Samtliga anklagade hade förklaringar.³³¹

Mästarna försvarade sig med att det alltid hade varit tillåtit för dem att tillverka gevär för privat räkning så länge det inte invercade på kronobeställningarna. I sin skrivelse pekade de också på nödvändigheten att gesäller och lärlingar ska ha sysselsättning så att de kan övas.³³² Här använde hantverkarna ett retoriskt knep, medvetna om att gesäller och lärlingar är något som kronan uppskattade. Att sedan både faktor och utsända inspektörer från krigskollegiet upprepat klagat över hur få gesäller och lärlingar det fanns var inte något som brevet visar spår av.

Krigsfiskalen hade anmärkt att leveransen till Kungl Majts livregemete hade försenats med åtta månader, vilket hade lett till att kronan lidit skada av hantverkarnas privatsmide. Där hade hantverkarna svar, där de också lyckades få in uppgifter om hur piptillverkningen omorganisation sinkat tillverkningen. De menade att arbetet från deras hade blivit klart vid Mickelsmäss, trots att det nya sättet att arbeta gjorde att pipsmederna inte längre hann med i samma takt som de andra. Fördröjningen berodde på Euréns bokföring, som de redan klagat över i sin protestskrivelse..³³³

...så har wi i then omständigheten icke gifwa annan upplysning än at pipslagningen som förut drifwits av 16 til 20 personer nu förrättas allenast av 6 wid wattuverket hwarföre the ei medhinna at tillverka pipor så skyndesamt, som låssmederna sina lås och tilbehör, dock har thetta arbete warit utur våra händer färdigt michaelistiden förlidet år, men ej i våra böcker förr än januari månad sistlidne krediterats, hwilket sätt att föra credit är att blanda de puncter, hwartutinnan vi begärt rättelse...³³⁴

Hantverkarna lyckade även i det här målet vrida ärendet till att handla om direktörens sätt att driva faktoriet, fast ärendet från början handlade om hantverkarnas sidoverksamhet. Det var också tydligt att de inte var välvilligt inställda till det nya sättet att tillverka pipor.

Hantverkarna hänvisade i övrigt i sitt försvar till det ärende som redan låg hos krigskollegium, det vill säga deras nio punkter klagoskrift om hushållningen vid faktoriet, där de krävde att

Krigsfiskalen "...den på Directeuren äskade stämningen i berörda mål, altså vara Directeuren härmed kallad och stämd..." Eurén var "wälvilligen" stämd för "efterlåtenhet och försummelse "uti den Directeuren anbefalta ämbetstillsynen", hantverkarna var stämnda för att ha tillverkat lodbössor utan faktorns lov till privatpersoner, vilket var till skada för faktoriet, handelsmännen var också "wälvilligen" stämnda för att ha köpt de olovligen tillverkade vapnen . Alla berörda parter skulle infinna sig i Stockholm den 22 september klockan 11 på förmiddagen. Brev till direktör Eurén 8 juli 1755 från krigskollegium, Mål angående olovlig Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

331 Brev till direktör Eurén 8 juli 1755 från krigskollegium, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

332 Brev från hantverkarna 30 september 1755 till Krigsfiskalen, undertecknat "alder ödmjukaste tienare" Lars Larsson Jernberg, Olof Westberg, Jonas Hälsing, Oll Lock. Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

333 Ibid.

334 Ibid.

förhållandena vid faktoriet borde undersökas av krigskollegiet och att de borde få "...rättelse som till god ordnings bibehållande vid thetta factoriet således lända kan".³³⁵

Handelsmännens huvudargument var att de inte känt till något förbud. Handeln med gevär hade bedrivits sedan "mannaminne" och att lagen från 1682 aldrig någonsin hade kungjorts från predikstolen.³³⁶ De hade fått pastorns i Söderhamn nedskrivna försäkran på att han inte under sin tid hade meddelat något påbud om att handel med gevär skulle ha varit olagligt.³³⁷

Från juni 1754 till oktober 1755, inom 16 månader, hade två större konflikter resulterat i att både krigskollegium och Kunglig Majt kopplats in. Samtidigt hade direktören fått ett nytt kontrakt med större befogenheter.

Det nya kontraktet innehöll en tydlig skrivning som varnade för att hantverkarna inte ska förskingra kronans förlag eller använda kronans råvaror till "hvarjehanda private eller fuskarbete, hwarigenom inwånarne uti Riket blifwa bedragna".³³⁸ Beställningar skulle gå genom direktören och ingen hantverkare skulle vara tillåten att utan direktörens tillstånd och samtycke anta gevärs- eller annat smide för någon privatperson.³³⁹

Skrivningen visar krigskollegium och troligtvis även direktören ville strama åt disciplinen och knyta hantverkarna fastare till faktoriet. Eurén hade ju redan 1749 ondgjort sig över hur hantverkarnas privata aktiviteter hindrade kronarbetet.

Ett halvår efter att krigskollegiet utfärdat cirkuläret om olovligt gods så fastnade ett parti på drygt 200 lodbössor i tullen. Reaktionerna hos handlarna och hos smederna tycks vara förvåning, enligt deras skrivelser. Bilden pekar på att leveransen var mer av en rutinartad försändelse, som plötsligt stoppats. Samtidigt motsvarade antalet bössor nästan en tredjedel av den totala årsbeställningen (750 musköter med bajonett) som kronan två år senare, 1757, lovade att beställa från faktoriet.³⁴⁰ Lodbössorna var dock betydligt enklare att tillverka. Enligt Eurén tog en bössa av den typen 32 timmar att sätta samman.³⁴¹

Krigsfiskalen tycks ganska snabbt ha tappat glöden i fråga om lodbössorna och flyttat sitt fokus till direktör Euréns organisationsförändringar. De båda målen slogs samman och frågan handlade nu främst om hur direktör Eurén skötte driften vid faktoriet. Inlämnade skrivelser i det ärendet bildade

335 Ibid.

336 Karl XI stadga och förordning av den 1/7 1682 i Mollstadius, Axel, 1958, s. 55–59

337 Pastorns intyg, 20 oktober 1755, Brev från handelsmännen daterat 30 september 1755 till Krigsfiskalen, krigskollegiet. Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, inkommande, artilleridepartementet, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

338 Kontrakt den 29 september 1754, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet KrA.

339 Kontrakt den 29 september 1754, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet KrA.

340 Kontrakt 13 september 1757, Söderhamns stad. Rådhusrättens och magistratens arkiv, Akter i tvistemål, G I/3 (1747-1859) bild 70-75 SVAR.

341 Lars Eurén memorial daterat den 17 oktober 1755, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

underlag även till ärendet med partiet med lodbössor.³⁴²

Bakgrunden till omsvängningen är svårt att fastställa. Det tycks som om handelsmännen som tagit ner bössorna till Stockholm snabbt hade mobiliserat stöd från magistraten i Söderhamn och senare från riksdagens borgarstånd.³⁴³

En annan orsak till Krigsfiskalens ändrade fokus kan vara det faktum att direktör Eurén krävde att få ta del i Krigsfiskalens brevväxling och hotade honom med justitiekanslern, för att Krigsfiskalen inte tillräckligt utrett Euréns agerande innan han stämt direktören.³⁴⁴

Eurén beklagade i en skrivelse att Krigsfiskalen dragit in härvan med upploppet och använde det mot honom, trots att direktören skrivit till krigskollegiet för att få stöd i sin sak.³⁴⁵ Chytrens anmärkte i ett annat syrligt brev att om Eurén någonsin skulle komma att vara innehavare av Söderhamns gevärsfaktori "...som jag märker honom med en besynnerlig begierelse afficterat, så skulle han ej försumma sin egennytta, som han sielf behagar anföra..."³⁴⁶

Oavsett orsaker till Krigsfiskalens ändrade fokus fick skråets protestskrivelse ny aktualitet.

Efter att ha tagit del av de olika inlagorna kom Krigsfiskalen fram till att lodbössorna inte tycks räknas in under de lagar som skulle göra att arbetet skulle klassas som olovligt och konfiskerbart. Det baserar han på hantverkarnas uppgifter om att kronoarbetet varit klart redan vid Mickelsmäss.³⁴⁷

Krigsfiskalen lutade sig mot en kunglig förordning från 1723, som han förövrigt påpekade var en av "Riksens fundamentala lagar", som tillät hantverkarna att tillverka för eget hushåll det de behöver för att öva sig i yrket, så länge det inte stör kronoproduktionen.³⁴⁸ Krigsfiskalen räknade lodbössor till sådana hushållsredskap. Enligt honom bör därför kvarstaden för bössorna hävas och de handelsmän som köpt dem återfå dem.³⁴⁹

342 Krigsfiskalens memorial 8 oktober 1755, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

343 *Borgarståndens Riksdagsprotokoll* den 23 oktober 1755, del 1, red Nina Sjöberg, Riksdagsförvaltningen, s.59.

344 Lars Eurén till krigskollegiet, daterat den 30 september 1755, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, inkommande, artilleridepartementet, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

345 Lars Euréns skrivelse daterat den 17 oktober 1755 svar på Chytrens stämning, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

346 Chytrens, den 14 oktober 1755 protest mot en skrivelse som Eurén lämnat in. Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

347 Krigsfiskalens memorial 8 oktober 1755, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

348 "Uti den nådiga instruction som Kongl Majt under d 16 oktober 1723 låtit utfärda för dess och Riksens Krigs Collegium, och hwilken instruction är en ibland Rikets Fundamentala lagar, förordnas uti 14 § ibland mera, hantwärbarna icke allenast skall wara efterlåtit, at giöra annat arbete af husgeråd och sådan redskap, som med deras hantwärb komma öfwerens, utan ock at de böra efterhanden där til wänjas och ofwas, dock at kronorbetetet därigenom icke eftersättas eller wårdslöst giöras". Krigsfiskalens memorial 8 oktober 1755, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

349 Krigsfiskalens memorial 8 oktober 1755, Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

Så finner jag att kronans Factorie handtwärkare hafwa lof och tilstånd, att då karlarnas arbete ej hindras, göra annat arbete af husgeråd och sådan redskap, som med deras handtwärk kommer öfwerens, hwaribland jag tycker mig med full skiähl kunna räkna lodbössor samt de öfriga i qwarstad tagna persedlar.³⁵⁰

Hantverkarkollektivets serietillverkning sanktionerades av Krigsfiskalen. Här lyckades hantverkarna få tag i arbetsmaterial, utföra arbetsprocessen och försälja arbetet tack vare samarbete. Vart hantverkarna fick tag i råmaterial är dock oklart. Hantverkarnas upparbetade distributionskedja blev dock bruten i samband med att tullen lade beslag på bössorna.

Krigsfiskalen kom i sitt utslag fram till att det kortkontrakt som direktören erhållit 1752 under förutsättning att faktoriet inte förändrades på något sätt vad gällde privilegier. Därför var också förändringen av organisationen vid pipvällningen och den påstådda sena betalningen för hantverkarnas arbete något som fick Krigsfiskalen att undra. Han skrev vidare att han inte funnit något i handlingarna som pekade på annat än att två hantverkare en gång inte befunnit sig på arbetsplatsen när direktören kom förbi och ingenting i handlingarna tyder på att hantverkarna inte ville lyda direktörens befallningar och att de skulle vara motvilliga till kronans arbete.

Att gewärshantwärkarna icke welat efter lefwa Directeurs befallningar uti det dem tildelta kronans arbete, utan det samma med motwillighet eftersatt, därom gifwa handlingarna ingen annan anledning än att twänne Gewärshantwärkare uti förledit år ej ska warit tilstådes uti deras wärkstäder en gång då herr Directuren dem besökt, hwarföre de blifwit afstraffade med trähästen.³⁵¹

Krigsfiskalen sade ingenting mer konkret om hur bestraffningen gått till. Han sade inte heller något om hur långt han ansåg att ämbetets myndighet i fråga om straff för försummelser sträckte sig.

Krigsfiskalen betonade att hantverkarna skulle lyda direktören i allt som befalldes om kronoarbetet, på samma gång som hantverkarna skulle få det de hade rätt till, utan avkortning. Enligt Krigsfiskalen hörde de två ärendena, det om trähästen och det med lodbössorna, samman, och att allt kokade ner till hushållningen vid faktoriet.³⁵²

Han såg att det var oundgängligt med en undersökning på plats, för att se om han skulle dra tillbaka sin stämning mot hantverkarna. Eventuella felaktigheter som kan ha gjorts kunde hur som helst inte vara lika för alla, resonerade Krigsfiskalen.³⁵³ Vad som sedan hände i ärendet är oklart. I källmaterialet har inget vidare i ärendet hittats. I riksdagsprotokollet för borgarståndet i oktober 1755 är det nämnt att gevären hade lösgivits, men att krigskollegiet beslutat att provskjuta alla 234 bössorna. Det var en dyr affär som borgerskapet i Söderhamn nu ville stoppa.³⁵⁴

350 Ibid.

351 Utslag Stockholm 7 oktober 1755 Krigsfiskalens memorial den 8 oktober 1755, uppläst i Krigskollegium. Mål angående olovlig försäljning av lodbössor, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet. KrA.

352 Ibid.

353 Ibid.

354 *Borgarståndens Riksdagsprotokoll* den 23 oktober 1755, del 1, s.59.

Nytt permanent kontrakt 1757

Trots konflikter och anklagelser om att missköta ämbetssysslorna fick direktören snart full skatterätt för faktoriet för all framtid och med möjlighet att låta verksamheten gå i arv.³⁵⁵ En ny satsning, initierad av riksdagen kom till stånd 1756. Genom att skjuta över alla kostnader för kronan på privata händer så skulle gevärspriset hållas nere.³⁵⁶

Fem faktorer skulle få privata ägare i samband med riksdagen 1755–1756.³⁵⁷ Det var i den här vevan Eurén tog över ägandet av Söderhamns gevärsfaktori på permanent basis.³⁵⁸ För att lyckas med upphjälpanDET av fabriekerna utlovades exportpremier, och årliga beställningar på totalt 4000 musköter med bajonett fördelat på alla fabriekerna, för Söderhamns del innebar det 750 stycken. Här stipulerades också att om staten ville beställa mer vapen, då skulle det lägsta anbudet vinna.³⁵⁹ Bara Söderhamn hade dock, enligt direktör Euréns rapport kapacitet för att tillverka 2 000 gevär årligen.³⁶⁰ Överdirektör Ehrenpreus som styrde landets största faktori, Jönköpings hade propSAT på att tilldelas årliga beställningar på 4 000 gevär bara för Jönköping, utan att få gehör.³⁶¹

Utländska mästare skulle importeras för att höja kvaliteten och den nya, effektiva tekniken sänksmide skulle införas.³⁶² De utländska hantverkarna skulle till Norrtälje, och därifrån skulle sedan tekniken spridas till de övriga fabriekerna.³⁶³ Lorens Björkman vid Norrtelje faktori blev besiktningsrustmästare för samtliga faktorer i Sverige, Uppdraget var att agera läromästare när metoden skulle införas. 1758 kommenderades Björkman till Söderhamns faktori.³⁶⁴

Men Eurén fick bekymmer med de nya rutinerna. Hanverkarna ville inte jobba med sänksmide – de ville göra på det gamla vanliga sättet. Enligt Eurén så ville de, så fort det nya sättet gick långsamt, genast återgå till det gamla invanda. Eurén skrev till krigskollegium att de envist påstod: "Med sänksmide är ingen fördehl i arbetsordningen".³⁶⁵

355 Kontrakt den 13 september 1757, Söderhamns stad. Rådhusrättens och magistratens arkiv, Akter i tvistemål , G I/3 (1747-1859) bild 70-75 SVAR

356 Fredrik Ehrenpreus, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16692>, Svenskt biografiskt lexikon (art av G. Utterström.), hämtad 2016-08-07.

357 Söderhamn, Jönköping, Örebro, Norrtälje, Norrköping. För Norrköping utdelades annorlunda privilegier till de nya ägarna Jennings & Finlay. Norrtelje var nämligen bäst lämpad för exportproduktion. "Om gevärsfabriekerna", rapport från krigskollegiet, uppläst den 28 september 1761, Defensionsdep. 1761 R 3187. RA

358 Kontrakt 13 september 1757, Söderhamns stad. Rådhusrättens och magistratens arkiv, Akter i tvistemål , G I/3 (1747-1859) bild 70-75 Svar.

359 Kontrakt 13 september 1757, Söderhamns stad. Rådhusrättens och magistratens arkiv, Akter i tvistemål , G I/3 (1747-1859) bild 70-75 Svar

360 Riksdagsberättelse 1751, utgående, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

361 Fredrik Ehrenpreus, urn:sbl:16692, Svenskt biografiskt lexikon (art av G Utterström), hämtad 2016-02-09.

362 Olsson, Sven-Olof, *Husqvarna arbetare, 1850–1900, Med jämförande studie av arbetare vid Carl Gustafs stad i Eskilstuna*, Jönköpings läns museum, 1983, 1983, s.19

363 Kontrakt 13 september 1757, Svar.

364 Han verkade vid Norrtelje faktori som rustmästare och hade gått i lära hos Anders Gerhardt och arbetat vid faktorer i Holland. Se Wennberg, Kåa, 1985, Norrtelje faktori och dess smeder s.26–27.

365 "Ödmjukaste memorial" Eurén till krigskollegiet, 1 april 1760, Handlingar rörande organisation, Söderhamns gevärsfaktori, inommande artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA

De var inte ensamma om sina aversioner. Enligt Meyerson vägrade låsfilare att ta emot sänksmidda lås.³⁶⁶ Enligt Olsson ansåg hantverkarna att det var en ”dålig teknik”.³⁶⁷ I Hannover möttes tekniken med misstänksamhet när Krigskansliet föreslog sänksmide 1780. I Preussen ratades den rakt av. Där ansågs den vara ett kliv tillbaka i teknikutvecklingen och man ville inte riskera att hantverkare förlorade viktiga kunskaper.³⁶⁸

Eurén hade redan 1749 talat sig varm för sänksmidet, även om han nämnt att det kunde bli mer jobb med filningen. Han hade också idéer hur sänkena kunde förvaltas.³⁶⁹

Af de små försök här har blifvit girade har man funnit at det med förmon låtit sig giöra samt tämmelig besparing af tiden hwilket äfwen hantverkarna siälva måste erkänna om skulle därför giärna vilja begynna med detta sänksmide i den händelse kronan ville lämna dom de första sänken som de sedan framgent skulle månde vid timad dödsfall som en kronans egendom tagas tillbaka och lämnas till efterträdaren i arbetet.³⁷⁰

1775 förklarade han att medan låssmederna hade mycket snabbare arbete behövde låsfilarna dubbelt med tid jämfört med de andra att färdigställa sina uppgifter.³⁷¹

I samband med att kontraktet för Söderhamn finslipades kommunicerade Eurén att han ville få in en skrivning att den som vägrar att lära sig den nya tekniken skulle drivas från faktoriet och fråntas rätten att bedriva sitt hantverk.³⁷²

Det nya kontrakt som direktör Eurén fick 1757 angav att hantverkarna nu var undantagna de vid faktorierna förr brukade straffordningen och i stället skulle lyda under de allmänna manufakturprivilegierna.³⁷³ Trots det angav Eurén senare bekymmer och pekade på att han inte hade någonting att luta sig mot. I ett bönfällande memorial från 1760 påpekade han att sedan riksdagen 1756 stod faktoriet utan någon straffordning och att han inte hade något att ta till för att straffa lata och motsträviga smeder. Han vädjade också till krigskollegiet att låta honom kunna begära handräckning från magistraten för att få bukt med trilslande hantverkare för faktoriets säkerhet.³⁷⁴

Eurén lade ut texen om att när de fått sitt förskott "förtäras dagen genom fylheri och lättia eller wid andre private tillverkningar efter tyckio och behag, som iag omöjligen utan meate eller utsatta böter hindra kan".³⁷⁵ Eurén påpekar också att "självsvaldet" förhärskar. Några månader senare

366 Meyerson, Åke, 1937, s. 97

367 Olsson, Sven-Olof, 1983, s. 18–19.

368 von Diest, Johann von, 2016. s. 91

369 Lars Eurén, memorial till krigskollegiet, 12 juli 1749; Kungligt brev den 10 augusti 1752. Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

370 Lars Eurén, memorial till krigskollegiet, 12 juli 1749, inommande artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

371 Lars Eurén, "Ödmjukt memorial" den 3 juli 1775, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

372 Lars Eurén, "Alderödmjukaste memorial" daterat 24 januari 1757, Handlingar rörande organisation, Söderhamns gevärsfaktori, inommande artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

373 Kontrakt 13 september 1757, Svar.

374 "Ödmjukaste memorial" Eurén till krigskollegiet, 1 april 1760, Handlingar rörande organisation, Söderhamns gevärsfaktori, inommande artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

375 "Ödmjukaste memorial" Eurén till krigskollegiet, 1 april 1760, Handlingar rörande organisation, Söderhamns gevärsfaktori, inommande artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

inkom ett nytt brev till krigskollegiet från direktör Eurén. Han bönföll om hjälp och svar och förklarade att han annars inte var i stånd att kunna prestera några leveranser till kronan.³⁷⁶ Här är det tydligt att det fanns en konflikt om arbetsprocessen, om hur arbetet skulle utföras. Eller, rättare sagt, att arbetet skulle utföras.

I december 1759 skrev besiktningsmännen på plats i Söderhamn angående en leverans av 1250 gevär av 1747 års modell som var under provskjutning. Beskjutarna noterade att det förekom privat smide och självsvald och viss styvsinhet bland hantverkarna. De påpekade också att hantverkarna hölls med dåligt järn och att de var trångbodda.³⁷⁷

...Pipsmederna å synnerhet lidit mycken skada wid denna besicktning det är en bedröfwelig omständighet at Järnbruken så oaktsamt hantera sitt järn, hwarigenom Cronans dyrbara Egendom icke annat kan än mycket lida, ja den bästa hantwärcare arbeta sig i fattigdom.³⁷⁸

Besiktningsmännen noterade samtidigt att sliperiet var i toppklass. De anmärkte på en stor skillnad mellan rustmästarens väl inrättade verkstad hantverkarnas smedjor där verktygen var usla. Hantverkarna arbetade mest ensamma, men var Eurén var fullt sysselsatt med att införa sänksmide och få arbetet uppdelande i stora verkstäder, vilket sågs som positivt. "...och som herr Directeuren nu endast arbetar på at få stora werkstäder inrättade och vissa huvudmästare för var sort arbe,(sic!) så hoppas vi att detta factorie lärer komma i gått stånd."³⁷⁹

Järnet var dock ett problem. Hantverkarna arbetade sig i fattigdom, det var hantverkare, Eurén och inspektörerna från krigskollegiet överens om. Direktör Eurén skrev 1754 och varnade om det kallbräckta järnet i en viss leverans av pipor. Kallbräckt järn kunde leda till att piporna gick av under skjutningen. Eurén skrev att "...iag frucktar at om deraf någon exportation skal skie, wi straxt komma i miscredit".³⁸⁰

Ändå hände inte mycket. Faktoriet fick länge sitt järn från Långvind, fyra mil bort. Drygt 15 mil från Söderhamn tillverkades det finaste järnet för gevärssmide, baserat på dannemoralm, det uppländska öregrundsjärnet.³⁸¹ De de Geerska brukerna i Uppland var något grosshandlarna, bland annat Jennings & Finlay, stred om med ont blod.³⁸² Det land som importerade mest svenskt järn av

376 Lars Eurén till herrar deputerade, inkommet 11 juni 1760, Handlingar rörande organisation, Söderhamns gevärsfaktori, inommande artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA

377 Nils Klingstedt, Jonas Tolberg, 15 december 1759 till krigskollegiets deputerade, Handlingar ang. organisation, byggnader med mera 1620-1812, Söderhamns gevärsfaktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

378 Nils Klingstedt, Jonas Tolberg, 15 december 1759 till krigskollegiets deputerade, Handlingar ang. organisation, byggnader med mera 1620-1812, Söderhamns gevärsfaktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

379 Ibid.

380 Lars Eurén, den 31 december 1754, till herrar Deputerade, Söderhamns gevärsfaktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

381 Fritz, Sven, 2010, *Jennings & Finley på marknaden för öregrundsjärn och besläktade studier i frihetstida storföretagande och storfinans*, Stockholm Kungliga Vitterhetsakademien, s.105

382 Fritz, Sven, 2010, s. 116.

alla var Storbritannien. Fram till 1770 tog Storbritannien mot drygt hälften av järnexporten.³⁸³

Samtidigt som inflationen i Sverige åt upp förtjänsten för hantverkarna så skedde prisstegringar på järnet utomlands mellan 1758 och 1766.³⁸⁴ Jennings & Finlay var också i färd med att ta över gevärsfaktoriet i Norrtälje, med speciella privilegier för att det var mest lämpat för export.³⁸⁵

Faktoriet i Söderhamn hade sedan faktor Blix (den äldres) dagar gjort affärer med Långvinds bruk. Faktorn, tillika borgmästaren, hade samtidigt varit delägare i anläggningen och flera andra omkringliggande järnbruk.³⁸⁶ Vilket inneburit en rejäl skalfördel. Detta motiv fanns inte kvar. Direktör Eurén kom flera gånger med nya idéer på hur järnet skulle kunna förbättras.³⁸⁷ 1761 hade han änkan och grevinnan Cameenschiöld vid Fors bruk på kroken som leverantör. Här skulle det dock behövas en insats från kronan i form av större premier till grevinnan för att affären skulle gå i lås. Här sammanfattade också Eurén problemen för fabriekernas förmåga till att utveckla exporten utomlands, något som var själva grunden till privatiseringen.³⁸⁸ Det höga inhemska järnpriset gjorde att bara järnet till pipan kostade mer än en färdigsmidd pipa gjorde utomlands.

...Därnäst har min omtanke varit sysselsatt, at upsöka medel och utväg, på hwad sätt Factoriet må kunna erhålla rudematerier för billigt pris, thy förutan håller iag i min enfaldighet nästan för omöjeligit, at med fördehl kunna drifwa någon utrikes Gewärs handel, och hålla marknad med utlänningar, så länge järnet till En Gewärspipa inrikes kostar mer än hwad en smidd pipa säljas före på utrikes orter, föga någon exportations prämier synas här hielpa, enär skiljaktigheten i priset är så ansenlig.³⁸⁹

Inte mycket hände. 1775 hade han hittat en kompromiss i form av järn från Ovansjö socken i Gästrikland. "...så mycket jag har försökt är detta järn til gewärsarbetet det tjenligaste, ehuru något rödbräckt", förklarade direktören.³⁹⁰

Vapenproduktionen stannade mitt under kriget

Ett år efter att fabriekerna hade lämnats över i privata händer i syfte att få ner gevärspriset och få snurr på exporten befann sig Sverige i krig (pommerska kriget, 1757–1762). Sverige gick in i konflikten med planer på att vinna prestige och en fördelaktig gräns till Tyskland. Men svenska armén var otränad och materielförsörjningen var försummad. En stor del av musköterna visade sig

383 Heckscher, Eli, 1949, s. 400.

384 Fritz, Sven, 2010, s. 119.

385 Rapport från krigskollegiet, uppläst den 28 september 1761, Defensionsdep. 1761 R 3187 RA.

386 Steckzén, Birger, 1923–1931, s. 20

387 Lars Eurén "Ödmjukt memorial" 11 juli 1749; "Underdån=ödmjukaste memorial" Eurén den 27 juni 1761 till Rikens ständer Upläst Defensions deputationen 28 september 1761 R3187

388 LarsEurén den 27 juni 1761"Underdån=ödmjukaste memorial" till Rikens ständer, uppläst i defensions-deputationen 28 september 1761 R3187 RA.

389 Eurén den 27 juni 1761"Underdån=ödmjukaste memorial" till Rikens ständer, uppläst Defensionsdeputationen 28 september 1761 R3187 RA.

390 Direktör Lars Euréns "Alderödmjukaste memorial" till krigskollegium den 14 juni 1775, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

vara obrukbara när svenska trupper skeppades över till Pommern 1757.³⁹¹

Behovet av vapen var stort, men gevärstillverkningen låg efter.³⁹² Riksdagsberättelsen berättade att Örebro inte hade lyckats leverera, medan Norrköping och Söderhamn låg efter.³⁹³ På grund av en hel del trassel så var det inte alla faktorier som var i drift.³⁹⁴

Krigskollegiet hade året efter räknat ut att det skulle behövas 6 577 gevär av 1747 års modell för infanteriet och till dessa 2 665 stycken bajonetter. Krigskollegiet rapporterade att fabrierna bara skulle lyckats färdigställa 3 800 gevär, och det var beställningar gjorda åren 1758, 1759 och 1760.³⁹⁵

På motståndarsidan, nere i Preussen och Hannover, gick gevärsfabrikerna i Potsdam – Spandau och Herzberg för full kapacitet. Nya beställningar kunde inte heller här levereras i den takt som krigsmakten önskade. Handelshuset Spitberger & Daum, arbetade fram en lösning, som presenterades som ett förslag, att låta gevärsfabriker utomlands hjälpa till att tillverka vapnen. Resultatet var att delar av produktionen låg på förlag i utlandet. Även i Hannover beställdes gevär utomlands, med motiveringen att faktoriet i Herzberg inte maktade med.³⁹⁶

Diest pekar på att gevärsfabrierna i de tyska provinserna hölls under armarna i fredstider genom kejsarligt understöd och genom införselbud. I krigstider var kapaciteten inte tillräcklig, och genom kontakter samarbetade olika länders gevärsfabrikörer för att undvika konkurrens i det egna området, för att säkra sin egen avans.³⁹⁷

I Sverige hade inflationen gjort att det fasta gevärpris för modell 1747, som vid riksdagen 1756 spikats till 12 daler silvermynt, inte täckte kostnaderna för järn, mässing och stål.³⁹⁸ Vid Jönköping, det största faktoriet hade arbetarna slutat jobba i protest mot den dåliga ersättningen och ägnade sig i stället åt andra sysslor som till exempel höbärgning. Representanter för hantverkarna hade åkt upp till Stockholm för att tala för sin sak vid riksdagen, rapporterade Ehrenpreus i juli, och beklagade att han inte kunde leverera beställningar.³⁹⁹

391 Ericsson, Lars (mfl) 2003, s. 359.

392 "Högsamt memorial" 14 januari 1761, krigskollegiums förslag, R 3186, RA.

393 "armeéns bewäring" 26 augusti 1760, R8136, Inkommande riksdagsberättelse från krigskollegium defensionsdeputationen, Frihetstidens utskottshandlingar, RA.

394 Det var fyra faktorier omnämnda 1760–1761 som hade överlämnats i privata händer vid det senaste riksdagsbeslutet: Jönköping, Söderhamn, Norrköping och Norrtelje. Norrtelje hade lämnats över till magnaterna Jennings och Finnlay, som fått en annorlunda uppgörelse än de andra. Örebro faktori hade inte gått att överlåta på grund av att direktören inte lyckats leverera några gevär trots förskott. Här kunde ingen nyproduktion bedrivas på grund av det juridiska läget. Riksdagsberättelse, "Gevärsfabrierna" Uppläst 28 september 1761, R3187; "Armeéns bewäring" 26 augusti 1760, R 3186, Inkommande riksdagsberättelse från krigskollegium till defensionsdeputationen, Frihetstidens utskottshandlingar, RA .

395 "Hörsamt memorial" 14 januari 1761, krigskollegiums förslag, R 3186, RA.

396 Diest, Johann von 2016 s. 290–291.

397 Diest, Johann von 2016 s. 289–291.

398 Protokoll den 9 september 1761, defensionsdeputationen, R 3183, RA; Eurén till krigskollegium den 11 augusti 1761, R3187, RA

399 Ehrenpreus till krigskollegium 27 juli 1761, R3187.

Karin Sennefelt beskriver hur Stockholms gator, torg och kaffehus bubblade av idéer och politisk diskussion i samband med de riksdagar som var mer regel än undantag under frihetstiden. Att befinna sig på plats för att framföra sina klagomål och åsikter till riksdagens representanter var en strategi som många supplikanter tillämpade.⁴⁰⁰

Hantverkare både vid Jäders bruk och vid Jönköpings faktori hade tidigare skramlat pengar och för att skicka representanter till riksdagen för att tala för sin sak. Jönköpings hantverkare fick visst gehör vid riksdagen redan 1738. Hantverkarnas talesperson Bengt Mård lyckades då få igenom att smederna skulle förhandla gevärspriset med krigskollegiet direkt.⁴⁰¹ Den ordning som hade skrotats i och med privatiseringen.

Enligt G Utterström startade oroligheterna i Jönköping på grund av den ekonomiska krisen som skapades genom den bank- och penningpolitik som Hattpartiet bedrev. Genom frikostiga sedelemissioner skapades en stark inflation som ledde till höga livs medelspriser. Ovanpå detta steg järnpriset. Ehrenpreus hade redan 1758 försökt få Krigskollegiet att höja gevärspriset.⁴⁰²

Vid Söderhamns faktori tycks situationen varit likande som vid Jönköpings. Hantverkarna vägrade befatta sig med modellen krävde enligt direktören en höjning av gevärspriset så att det motsvarade kostnadsökningarna, innan tillverkningen av modell 1747 kunde fortsätta.⁴⁰³

...Sedemera har iag på alt uptänkeligit sätt sökt bedrifwa Gewärstillwårkningen af 1747 års modell, på det Beställningar däråf ju förr desto häldre måtta blifwa færdig, men måste beklaga at iag ändå ei vidare därwid förmådt uträtta, än som hosgående förslag närmare utwisar. Hantwårkarna som därwid böre lägga handen stå ei att öwertalas därmed fortfara, utan föreifwa, att det utsatta och betingade priset 1747 års modell numera är alt för ringa, så att de inte utan sin märkeliga förlust och änteliga undergång slikt arbete sig åtaga kunna...⁴⁰⁴

Eurén rapporterade att hantverkarna "äro nogsamst kunnoga om Jönkiöpings hantwerkares wid Riksdagen anförda besfwär öfwer det ringa Gewärspriset och weta icke mindre än de at påstå sin förmenta rätt."⁴⁰⁵

Skrivelser om läget i Norrtälje och Norrköping pekade på liknande problem. Schenbom, direktör vid Norrköpings faktori och tillika faktor vid Norrtelje lämnade in en kalkyl som pekade på att gevärspriset borde vara 18 daler silvermynt. Vid Norrtelje faktori, berättade han, hade han bara fyra goda hantverkare kvar och han hade fått lägga mycket tid och pengar på att försöka få tag

400 Sennefelt, Karin, 2005, "Stockholmsliv – Riksdagsumgänge och identitetsformering under frihetstiden" (399–420) *Historisk tidskrift*, 125:3, s. 405–408.

401 Fredrik Ehrenpreus, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16692>, Svenskt biografiskt lexikon (art av G. Utterström.), hämtad 2016-08-07.

402 Fredrik Ehrenpreus, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16692>, Svenskt biografiskt lexikon (art av G. Utterström.), hämtad 2016-08-07.

403 Lars Eurén till krigskollegium den 11 augusti 1761, R3187, RA.

404 Lars Eurén till krigskollegium den 11 augusti 1761, R3187, RA.

405 Eurén till krigskollegium den 11 augusti 1761, R3187, RA

i smeder. På grund av det ekonomiska läget blev hantverkarna skuldsatta för livet och sökte därför andra vägar till utkomst, beklagade han. Kronoarbetet var inte något som lockade de "gå ei till detta arbete utan högsta nödtvång".⁴⁰⁶

Den 15 september 1761 hade läget förvärrats ytterligare. Hantverkarna vid Jönköpings fabriks hade på landskansliet i Jönköping avlagt sig att arbeta och tjänstgöra vid fabriken, till dess de fick sina fordringar.⁴⁰⁷ Tre hantverkare häktades för lösdriveri i samband med detta, vilket ledde till kravaller.⁴⁰⁸

Tidigare forskning har visat att tillverkningen vid landets största fabriks var lamslagen under kriget.⁴⁰⁹ Den här undersökningen visar på att alla fabriks hade stora problem med att leverera, Söderhamns fabriks befattade sig inte längre med beställningarna sommaren 1761.

Källmaterialet pekar på att Söderhamns hantverkare agerade utifrån vad som hände i Jönköping. Det kan alltså röra sig om en samordnad protest över ett geografiskt avstånd, kollektiva aktioner motiverade av ekonomisk rationalitet, ett agerande som Lis och Soly diskuterar i sin artikel som mest bekant under tidigt 1800-tal.⁴¹⁰ Utifrån det källmaterial som studerats i den här undersökningen går det inte att fastslå om det var hantverkarna som var initiativtagare till de inställda leveranserna vid Söderhamns fabriks. Direktören hade också intresse av att gevärspriset höjdes.

Läget i vapenindustrin under kriget ledde till debatt i sekreta utskottets defensionsdeputation på hösten 1761. De flesta var av åsikten att det skulle krävas hårda tag mot hantverkarna. Vissa ledamöter ansåg dock att visserligen borde hantverkarna ha disciplin och göra vad de var tillsagda, men att de samtidigt hade rätt att förhandla om arbetslönen och att krigskollegium felat som inte kungjort de ändringar i gevärspriset som det hade genomfört. Överdirektören hade ingen rätt att sänka deras ersättning och därför hade hantverkarna rätt att gå från arbetet "emedan de eljest woro sålda serfwer".⁴¹¹

Bakgrunden till krisen var förutom den galopperande inflationen, förändringen i hur gevärspriset förhandlades. Konflikten i Jönköping hade upprinnelse i skillnaden mellan det som hantverkarna förhandlat med krigskollegiet, och det pris de fick av överdirektören.⁴¹² Denna förändring välkomnades varken av hantverkarna i Söderhamn eller de i Jönköping. Det framgår också av i källorna att krigskollegiet inte kommunicerat förändringen med hantverkarna.

406 Schenbom till defensionsdeputationen, 1761, Uppläst 28 september 1761. R3187, RA.

407 Protokoll den 21 september 1761, defensionsdeputationen, R3183, RA.

408 Fredrik Ehrenpreus, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16692>, Svenskt biografiskt lexikon (art av G. Utterström.), hämtad 2016-08-07.

409 Fredrik Ehrenpreus, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16692>, Svenskt biografiskt lexikon (art av G. Utterström.), hämtad 2016-08-07.

410 Lis & Soly, 1994 s 49.

411 Protokoll den 21 september 1761, defensionsdeputationen, R3183, RA.

412 Protokoll den 21 september 1761, defensionsdeputationen, R3183, RA.

Kronan hade satt ett fast gevärspris på 12 riksdaler silvermynt gentemot direktörerna.⁴¹³

Hantverkarna i Jönköping hade protesterat mot att deras ersättning var lägre än det som de ackorderat tidigare. Dessutom hade direktören gjort avdrag för nya utgifter. Och deras representanter hade häktats.⁴¹⁴

I handlingarna påpekades det att eftersom kronan lämnat faktorierna till privata aktörer så skulle kronan ackordera med faktoriägarna. Syftet var att få ner gevärspriset, annars skulle gevären vara dubbelt så dyra, om det var upp till "hantwärkarnes godtycko".⁴¹⁵ Enligt krigskollegiums uppgifter så hade ett kungligt brev från 4 april 1749 fastställt att 1739 års pris skulle gälla för 1747 års modell. Avtalen som gjorts med landshövdingarna hade aldrig undertecknats av krigskollegium, därför gällde de inte. Priset på 12 riksdaler var medräknat faktorernas andel.⁴¹⁶

En rapport om materielsituationen i september 1761 visade att Norrköping inte hade lyckats lämna in mer än 121 stycken av 1 871 beställda gevär för perioden 1756 och 1757. Det visade sig saknas hela 4 500 gevär vid Jönköping, medan det felade 1 500 gevär från Söderhamns fabriek. Förskottsbetalningar hade dock utgått för beställningarna.⁴¹⁷ Fyra av fem fabrieker var lamslagna.

Defensionsdeputationen noterade i protokollet att fabriekerna lämnats i privata händer på villkor att innehavarna skulle leverera i rätt tid. Eftersom det var krig var det angeläget att så skedde.⁴¹⁸

1762 hade riksdagen beslutat att hantverkarna vid Jönköpings fabriek skulle kompenseras för gevärspriset på grund av de svåra tiderna, och gav sekreta utskottets defensionsdeputation att ta hand om detaljerna. Den kom fram till tre saker. Gratifikationer skulle utdelas till alla gevärshantverkare, eftersom hantverkarna vid Jönköpings fabriek hade varit "oroliga, studsiga och tröga så skulle deras fredliga wederlikar än mindre gå miste" om förmånen.⁴¹⁹ Gevärspriset skulle justeras som komensation mot inflationen, beslutet blev dock att det var direktörerna som skulle få det högre gevärspriset, vilka sedan i sin tur skulle förhandla med hantverkarna.

Hantverkarna skulle lyda under samma reglemente som manufakturerna, samt att de hädanefter skulle vara fria att söka arbete vart de tyckte att betalningen var bäst.⁴²⁰

Den här konflikten hade ekonomiska orsaker och den handlade om ersättningen för arbetet. Här var kronans efterfrågan en viktig faktor som gav hantverkarna en fördel i konflikten. En ytterligare fördel var att direktörerna var på samma sida som smederna.⁴²¹

413 Protokoll den 9 september 1761, defensionsdeputationen, R3183, RA

414 Protokoll den 21 september 1761, defensionsdeputationen, R3183, RA.

415 Protokoll den 21 september 1761, defensionsdeputationen, R3183, RA.

416 Protokoll den 21 september 1761, defensionsdeputationen, R3183, RA.

417 Protokoll den 28 september 1761, defensionsdeputationen, R3183, RA.

418 Protokoll den 28 september 1761, defensionsdeputationen, R3183, RA.

419 Protokoll den 10 maj 1762, defensionsdeputationen R3183. RA.

420 Protokoll den 10 maj 1762, defensionsdeputationen R3183. RA.

421 Euréns brev till 11 augusti 1761, inkommet defensionsdeputationen R3187,RA ; Protokoll, defensionsdeputationen 10 november 1761, R3183 RA.

Florén ser ett mönster i sin undersökning. Mästarnas kollektiva konflikter sammanföll med tider av oroligheter i samhället. Protesterna mot faktoriledningen utbröt när det fanns stöd i övriga samhället – det vill säga när det fanns en rimlig chans att vinna i rätten.⁴²² Den här undersökningen visar att samma mönster fanns bland Söderhamns hantverkare.

Hantverkarna vann en delseger i defensionsdeputationen, eftersom gevärspriset höjdes. De fick också en större frihet att söka jobb på andra håll. Det förhöjda gevärspriset var dock inte något som gick till hantverkarna direkt, utan till direktörerna, eftersom hantverkarnas makt att förhandla gevärspriset med kronan var borta. Samtidigt fick direktör Eurén gehör för sina böner om ett straffreglemente – nu skulle manufakturreglementena gälla för fabriekerna. De som tycks ha tjänat mest på hantverkarnas protester var således direktörerna medan hantverkarna bråkade och i Jönköpings fall, blev arresterade.

Även om gevärspriset höjdes så fanns det snart två stora problem som snart överskuggade tillvaron på fabriekerna. Det ena var det faktum att det inte längre var krig och således inte heller fanns någon skriande efterfrågan på gevärs. Det andra var att inflationen steg snabbt så att det reglerade gevärspriset ändå inte gav något större lyft. Inflationen och prisutvecklingen slog i taket 1764. Pengarna började rinna ur landet och folk hade inte råd att köpa mat.⁴²³

Lågkonjunkturen slog till

Vinsten efter sju års krig blev för Sveriges del att insatserna med arméns flotta gav lite bättre militärt rykte. Kostnaden blev 30 000 människoliv och 62 miljoner riksdaler⁴²⁴

Minskad efterfrågan på gevärs ledde till en nedgångsperiod för fabriekerna. Antalet hantverkare vid Söderhamns fabriek blev färre. Smederna sysselsatte sig med andra saker. Vid en inspektion 1760 som Meyerson citerar berättades det att hantverkarna hade en inrutad osed att bruka många sysslor: privat smide av alla slag, jakt, fiske, odling, timring och åka omkring i skärgården och samla ved.⁴²⁵ Vid tiden för Gustaf III:s krig blev flera tidigare fabriekshantverkare båtsmän.⁴²⁶

Ett annat fenomen var de få lärlingarna. Landshövdingen hade bett magistraten att förhöra hantverkarna varför de inte ville ta lärlingar. Enligt protokollet svarade hantverkarna att "... de har svårt att det giöra emedan tiderna äro nog dyra och beswärliga, men om sådant ur vägen röjas, wilja de det efterkomma."⁴²⁷

422 Florén, Anders, 1987, s.210.

423 Heckscher, Eli F, 1949, s.762.

424 Ericsson, Lars, 2003, s. 359.

425 Meyerson, Åke, 1937, s.99

426 Sundstedt, Johanna, 2015, *Mot Svensksund utan ära, utkomst eller tranqvilitet: social ställning bland 1788–1790 års båtsmän för Söderhamn och Hudiksvall* Kandidatuppsats Södertörn, vt. s.36.

427 Protokoll den 30 december 1781, Rådstugurätten i Söderhamn, inkomna protokoll från orterna,

Efter pommerska kriget, sjuårskriget kallat på kontinenten, kände också det tyska provinserna av lågkonjunkturen. Därför fick hantverkarna i Herzberg tillåtelse att producera smide för egen räkning.⁴²⁸ "Överflödiga" gesäller rensades ut från faktoriet och man tillät mästarna vid faktoriet att sälja gevär utomlands. Enligt Johann von Diest visar handlingssättet att gesällerna betraktades som flexibel arbetskraft som kunde hjälpa till vid produktionstoppar, medan de kunde avskedas när tiderna blev sämre. Mästarna tycks ha haft en högre form av skydd för sin tjänst.⁴²⁹

von Diest ser att gesällernas vandringar snarare bottnade i ekonomiska realiteter än i ideal om mognad, bildning och inlärandet av nya tekniska landvinningar. Det var bekvämt med rörlig arbetskraft som lätt gick att frigöra när konjunkturen dalade. Diest poängterar dock att gesällvandringar utomlands gav hög status till den blivande mästaren.⁴³⁰

I en undersökningsrapport från 1776 om utvecklingen vid Herzbergs gevärsfaktori sedan tio år tillbaka, fastställdes att det var svårt att hålla kvar hantverkarna när tiderna var dåliga. Herzberg var beroende av stora beställningar av kronan. Jämfört med gevärsfaktorierna i Essen och Suhl, som drevs av entreprenörer, så kunde gevärsfabriken i Herzberg inte konkurrera genom pris.⁴³¹ Smederna i Herzberg kunde inte leva på de minskade beställningarna och de tjänade inte in sina tidigare utbetalade förskott. De blev skuldsatta.⁴³²

I Söderhamn fanns liknande utveckling, trots att faktoriet var privatägt. Över hälften av hantverkarna hade skulder till direktören.⁴³³

Det för Sveriges del kostsamma pommerska kriget kombinerat med en svår ekonomisk kris bidrog till att hattarna förlorade makten 1765–1766.⁴³⁴ Mössorna som tog över hämtade sitt toppskikt främst från de ofrälse stånden. De ekonomiska frågorna stod i centrum, och en hårdför deflationspolitik ledde till en spekulationsartad kris.⁴³⁵

Hantverkarna i Söderhamn så väl som deras direktör brottades med ekonomiska bekymmer under 1770-talet. Vid taxeringen 1774 kunde många faktoriarbetare inte betala sin skatt och magistraten menade att Eurén borde gripa in och betala i deras ställe. Eurén sa inte nej, men krävde

kommerskollegium, RA

428 von Diest, 2016 s. 291.

429 von Diest, 2016 s. 291 – 292.

430 von Diest, 2016 s. 88.

431 von Diest, 2016 s. 292.

432 von Diest, 2016 s. 291.

433 Skuldposter, undertecknad Johan Charling mars 1786, Söderhamns faktori, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

434 Sökord: hattpartiet, Thomas Magnusson Nationalencyklopedin, hattpartiet.
<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/hattpartiet> (hämtad 2016-06-19)

435 Sökord: mösspartiet, Gustaf Jonasson Nationalencyklopedin, mösspartiet.
<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/mösspartiet> (hämtad 2016-06-19)

att magistraten skulle handräcka för att straffa motsträviga hantverkare.⁴³⁶

1772, efter att Gustaf III återinfört enväldet, skrev flera hantverkare med laddstockssmeden Tyro Dufva i spetsen till krigskollegiet om att de inte hade fått ta del av det förhöjda styckepriset för gevären för åren 1768, 1769 och 1770 som hade beslutats 1767.⁴³⁷ Det här ärendet blev en långdragen rättsak. 1772 blev faktorirådmannen Johan Charling hantverkarnas ombud i målet. Hantverkarna skrev under en försäkran.⁴³⁸

Undertecknade försäkra härmed, en för alla och alla för en, det wi gemensamt deltaga ut i den kostnad som kan förefalla wid Protokollens utförande, om utbekommande af den arbetslön Kongl Collegi oss bestått för de 2 200 st H gewär af 1747 års modell, efter hwad, som hwar och en af oss däruti äger del.⁴³⁹

Charling tecknade en skuldförbindelse 2 april 1775 med stadsfiskal Abraham Schoug angående hantverkarnas intressen inför den Eurénska rättegången. Efter rättegången hade Charling att betala Schoug 4 000 kopparmynt.⁴⁴⁰ Hantverkarna vann den här rättegången 1775. men drygt ett år senare, efter att direktör Eurén klagat, upphävde ett kungligt brev undertecknat av Gustaf III domen. Hantverkarna fick nöja sig med det de redan fått.⁴⁴¹

Skälet till varför beslutet upphävdes var betydelsefullt. Eftersom faktoriet hade lämnats över i privat ägo så var den ende som krigskollegiet kunde förhandla gevärspris med direktören, konstaterade det kungliga brevet. Krigskollegiet kunde inte ackordera med direktörens "arbetare".⁴⁴²

Här syns effekterna av att krigskollegiet skänkt bort rätten att rikta insatser till hantverkarna vid privatiseringen 1757. Smederna var i händerna på en direktör som var i ekonomiskt trångmål. Grosshandlare Hebbe krävde in en skuld av Eurén 1775, något som rådhusrätten i Söderhamn dömde till Lars Euréns nackdel.⁴⁴³

I ett sista försök att få bukt med det trilskande borgerskapet hade Eurén skickat in ett förslag till kungen om att han kunde ta över posten som borgmästare i staden, så som det varit förr i världen. Denna idé fick avslag.⁴⁴⁴

1779 gick fabriekts smeder med på att ge 3 procent av sin lön till Johan Charling för att betala

436 1774 den 26 februari, 1774, Söderhamns politik och oekonomie mål Inkommande protokoll från orterna, kommerskollegium, RA.

437 Den 6 maj 1776 Kungliga brev, 1775, 1771 – 1777, kungliga brev och resolutioner, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

438 Hallrätten i Söderhamn, den 2 juli 1790, rättegångsprotokoll, HLA.

439 Avskrift av förbindelse daterad den 4 september 1772, i Rättegångsprotokoll den 2 juli 1790, Hallrätten i Söderhamn, HLA.

440 Skuldförbindelse 2 april 1775, avskrift i rättegångsprotokoll den 2 juli 1790, Hallrätten i Söderhamn, HLA

441 Den 6 maj 1776 Kungliga brev, 1775, 1771 – 1777, kungliga brev och resolutioner, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

442 Den 6 maj 1776 Kungliga brev, 1775, 1771 – 1777, kungliga brev och resolutioner, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

443 31 mars 1774 Eurén har intecknat en fastighet för fjortontusen sexhundra tjugo daler kopparmynt hos Hebbe & söner. Utslaget blev att Eurén skulle betala skulden till grosshandlare Hebbe, omräknad från kopparmynt daler till daler silvermynt. Svea hovrätt renskrivna protokoll 1775 A1a 1/234 (1775 sept-dec)

444 Kungligt brev 10 juli 1775, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

av hans förskott till stadsfiskalen.⁴⁴⁵ Hantverkarna fick nu ännu mindre pengar att röra sig med.

I samband med alla dessa turer började direktören förhandla om att lämna över faktoriet till krigskollegiet. Eurén kunde 1777 mot vissa villkor tänka sig överlämna faktoriet till kronan igen, samtidigt som en utredning av hantverkarnas skulder hade startats.⁴⁴⁶ Sommaren 1778 dog direktör Eurén, 58 år gammal, skuldsatt över öronen och mitt i processen med att kronan skulle ta tillbaka faktoriet.⁴⁴⁷ Nye faktorn blev Johan Charling.

Nu började hantverkarnas skulder till faktorn bli ett verkligt problem för dem. I samband med överlåtelsen 1778 skulle skulderna drivas in. Samtidigt var skattmasen efter dem.

Faktor Charling satt en tid på dubbla stolar.⁴⁴⁸ Rådmannen, stadskassören och nyblivne faktorn vid gevärsfaktoriet Johan Charling visade restantieräkningen på de av stadens invånare som inte betalat sina utskylder till kronan och staden, och det beslöts att utmätning skulle göras.⁴⁴⁹ En månad senare ropade Charling in tre av fyra rotskiften som tillhörde smeder.⁴⁵⁰

Konkurrens – kontrollen över marknaden och kunnandet

Variationen i bemanningen vid faktoriet 1776 som gick att se i tidigare kapitel om faktoriets organisation visar på hantverkarnas strategier för att få tillvaron att gå runt. Att flera hantverkare hade lärt andra yrken innan de kom till faktoriet, visar på att det var svårt att hitta fullärda gevärssmeder som ville stå med i faktoriets rullor. Att ingen bemödat att testa gevärspiporna visar också på en nedgång i kvaliteten. Att det var kärvt med att få lärlingar att stanna har också noterats. Bland gevärsfaktoriets hantverkare visar listan från 1776 att vissa extraknäckte inom andra yrken, som till exempel låssmeden Lars Söderström, som också försörjde sig som hovslagare.⁴⁵¹ En annan strategi var att helt enkelt att ansöka om borgerskap vid magistraten.

Far och son Bäck var ett exempel på smeder som blivit borgare. Göran Bäck som straffades med trähästen 1754 var borta ur faktoriets rullor redan 1759.⁴⁵² Fadern Olof Bäck slutade redan innan 1756 och var borgare fram till sin död 1767.⁴⁵³ Erik Westberg, son till Olof Westberg, en av de

445 Utdrag ur hallrättens dombok den 11 juni 1779, avskrift i rättegångsprotokoll den 2 juli 1790, Hallrätten i Söderhamn, HLA.

446 Protokoll den 3 mars 1777, Söderhamns politik och oekonomie mål, inkomna protokoll från orterna, kommerskollegium, RA.

447 Söderhamns kyrkoarkiv, Död- och begravningsböcker, F I/1 (1739-1857) bild 40, Svar; Brev från Lars Euren, odaterat, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet KrA.

448 Protokoll, 24 februari 1778, Söderhamns politik och oekonomie mål, inkommande protokoll från orterna, kommerskollegium.RA

449 Protokoll den 10 mars 1779, Söderhamn, inkommande protokoll från orterna, kommerskollegium RA

450 Protokoll den 29 april 1779, Söderhamn, inkommande protokoll från orterna, kommerskollegium RA

451 Protokoll den 7 februari 1776, Söderhamn, inkommande protokoll från orterna, kommerskollegium RA

452 Hantverksulla 1759, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

453 Far och son står som borgare i husförhörslängderna för 1759-1764. Faderns död är antecknad i nästa husförhörslängd. Söderhamns kyrkoarkiv, Husförhörslängder, A I/3 (1756-1764) s.69, /A I/4 (1766-1769) s.61 Svar.

hantverkarna som Eurén pekade ut som drivande i "upploppet" 1755. Han blev borgare någon gång mellan 1771 och 1776.⁴⁵⁴ Ett annat exempel var rustmästaren Holtzapfel. Han beskylldes tidigare för att ha eldat på hantverkarna i lönekraven, och stod sedan utan lön 1756 och 1757 i samband med privatiseringen. Han blev urmakare i Söderhamn.⁴⁵⁵

I november 1778 ansökte sänksmedsgesällen Eric Djup om att vinna burskap i staden som bössmed.⁴⁵⁶ Enligt rutinen hade stadens borgerliga bössmeder utfrågats i ärendet, tillika faktoriet hantverkare, som representerades av Sigfrid Falck och Lars Wikström. Borgerskapets bössmeder, mästarna Georg Back och Eric Westberg hade synpunkter. Georg Back var samme Göran Bäck som sattes på trähästen. De borgerliga gevärssmederna ansåg att Djup inte lärt hantverket och att de själva dessutom led i sin näring på grund av många gevärsarbetare vid faktoriet "fuskade" i samma näring. Det vill säga, gevärsfaktoristerna konkurrerade med de borgerliga gevärssmederna.⁴⁵⁷

Thet bestrider wäl mästarna Back och Westberg på then grund gesällen Djups ansökning, at han ej lärdt hantwercket, och at the thessutom lida i sitt näring af många Gewärsarbetare wid Factoriet, som theri fuska, hwadförotan Gewärsarbetarna Falk och Wikström me the flera yttrade sig, thet Djup ej kan anses för the skickligheter, som i hans bifogade Gesällbref omförmålas, hwilcket gesälls brefs behörighet de äfwen draga i twifwelsmål...⁴⁵⁸

För faktoriet hantverkare förde Sigfrid Falck och Lars Wikström talan. De ansåg inte att Djups skicklighet motsvarade det som hans gesällbrev påstod. De tvivlade över brevet äkthet. Enligt protokollet tog då vissa av magistratens ledamöter till orda. Här påpekades att Djup inte var en sämre bössmed än Back och Wikström samt flera av gevärsarbetarna. Gesällbrevet var i sin ordning och därför ansåg magistraten det skäligt att bifalla Djups ansökan, om han visade upp en duglig lod- eller hagelbössa som mästestycke inför pisol- och bössesmedämbetet.⁴⁵⁹

Rådman Charling lämnade tre månader efter senate in en skrivelse där han kritiserade magistraten för att i hans frånvaro i Stockholm bifallit "lärlingen" Erik Djups ansökan.⁴⁶⁰

Han påpekade att magistraten inte borde ha glömt det han påpekat redan i höstas, nämligen att det måste beaktas " ifall sådana tillståndelser framgent skulle tillåtas och gevärsarbetarna

454 Listan över hantverkare i protokoll den 7 februari 1776, Söderhamns politik och oekonomie mål, inkommande protokoll från orterna, kommerskollegium, RA, Hantverksulla 1776, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

455 Mantalslängder 1642-1820 Västernorrlands (Gävleborgs) län 1654-1820, (1765) bild 206. Svar.

456 Protokoll 26 november 1778, Söderhamn, inkommande protokoll från orterna, kommerskollegium RA

457 Protokoll Söderhamns rådhusrätt 26 november 1778, Söderhamns politik och oekonomie mål, inkommande protokoll från orterna, kommerskollegium, RA.

458 Protokoll Söderhamns rådhusrätt 26 november 1778, inkommande protokoll från orterna, kommerskollegium, RA.

459 Protokoll 26 november 1778. Söderhamns politik och oekonomie mål, inkommande protokoll från orterna, kommerskollegium, RA

460 I samma veva ville han ville avsäga sig sysslan som stads-kassör, eftersom han hade fått uppdraget att vara faktor på gevärsfaktoriet. Protokoll, Den 29 februari 1779, Söderhamns politik och oekonomie mål, inkommande protokoll från orterna, RA

therigjenom dragas ifrån Factoriet, utan att föreståndaren therwid eller hall=Rätten blifwit hörd och öfwer målet fått lämna sitt utlåtande".⁴⁶¹ Hans begärde att få se över de handlingar som fanns i målet, så att han kunde referera det till högre ort.⁴⁶²

Den här konflikten handlade för faktorn om förutsättningarna vid factoriet, om investeringar i form av gesäller som sedan kunde bli mästare, fullärda personer som kunde utföra arbetet. För Charling, Krigkollegiets förlängda arm i Söderhamn, var det en investering – som kronan inte ville skulle försvinna från factoriet. Även några år senare förde Charling resonemanget att det var vanskligt att driva iväg uppstudsiga hantverkare från verket eftersom skråämbetena skyddade dem varpå de blev borgerliga bössesmeder som gjorde odugliga bössor.⁴⁶³

För factoriets hantverkare handlade konflikten på papperet om vem som hade rätt att bli mästare. Enligt factoriets representanter hade Djup inte tillräckligt med skicklighet. Här demonstrerade factoriets mästare sin makt. Vad exakt de ansåg att Djup inte hade lärt sig tillräckligt är oklart. Det kan vara hantverkarnas syn på den förändrade arbetsordningen som kom fram. De hade tidigare sett med misstänksamhet mot sänksmide, så det är möjligt att själva sysslan han lärt inte ansågs som ett riktigt hantverk. Djups läromästare, tillika hans far, sänksmeden Albrecht Djup, hade tidigare varit låssmed med goda vitsord, så mästarens kunskaper i yrkets färdigheter bör inte ha varit problemet.⁴⁶⁴

En annan förklaring till att factoriets representanter protesterade kan vara att eftersom många gevärssmeder bedrev smide till privatpersoner hade de inte intresse av att fler skulle konkurrera på den privata marknaden. Det fanns alltså en konkurrenssituation mellan factoriet och borgerskapet som blev mer aktuell när borgerskapets pistol- och bössesmeder blev fler.

Magistratens ledamöter visade sin makt när Djups ansökan diskuterades genom att påpeka att de hade kunskap i gevärssmide och körde över de andra. Charlings inlaga visar på att han och krigskollegiet hade farhågor om att det kunde sättas i system att gevärsfactoriets hantverkare bytte sida och blev borgerliga.

Två år senare, 1780, var konflikter mellan borgerskapet och factoriet uppe i rådstugurätten igen.

461 Den 29 mars 1779, Söderhamns politik och oekonomie mål, inkommande protokoll från orterna, RA

462 På samma sida protokoll där Eric Djup får bifall av magistraten finns Johan Charlings namnteckning. Det ärendet avhandlades den 26 november. En förklaring är att han och de andra har skrivit under i efterhand. Det är annars ganska obegripligt att han först undertecknar och sedan protesterar. Om han nu inte försökte låtsas som att han varit ovetande eftersom han fått påbud från högre ort. Den 29 mars 1779, Söderhamns politik och oekonomie mål, inkommande protokoll från orterna, RA

463 Ödmjukt memorial från faktor Charling 25 maj 1782, nr 1546, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

464 Hantverksrulla 1758, Hantverksrullor (1708–1771), Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

Den här gången hade "borgarna och pistolsmederna" Göran Bäck, Eric Westberg och Eric Djup klagat. Rustmästaren vid faktoriet, Nils Gezelius, blev tillsagd att inte stämpla några lodbössor tillverkade av folk som inte hade försvar vid gevärsfaktoriet. Magistraten fann det också lämpligt att varna de borgerliga mästarna om att själva ta ansvar för sina stämplat.⁴⁶⁵

Skuldberget skulle saneras

När direktör Eurén lämnade över faktoriet var verksamheten skuldyngd, hantverkarna sökte andra försörjningsvägar och en allmän lågkonjunktur präglade tillvaron.

Baserat på hantverkarrullan från 1777 så tecknades en lista på hantverkarnas skulder till direktör Eurén.⁴⁶⁶ Det rörde sig om 58 namn. Skulderna varierade kraftigt. Tillsammans var fabriekts hantverkare skyldiga 1 694 riksdaler specie.⁴⁶⁷ Av 90 hantverkare med laga försvar vid fabrieket år 1771 var det 54 som fanns med på skuldförteckningen sex år senare. 36 av hantverkarna i rullan från 1771 var utan skulder vid skuldutredningen, som tycks ha utförts mellan åren 1777 och 1786. Fyra av de skuldsatta hade arbetat vid fabrieket antingen före eller efter 1771 års rulla uppfördes. Bland de 54 hantverkarna på skuldlistan var det 37 stycken, drygt 60 procent, som hade skulder på 10 riksdaler och uppåt. Den högsta skulden hade en enskild låsfilare, Lars Svart. Han var skyldig drygt 500 riksdaler. Efter honom var det fyra pipsmeder som drogs med skulder på mellan 65 och 164 riksdaler. I några fall har skulderna förts över på hantverkande söner, men inte alltid. I flera fall har änkor till avlidna fabriektsarbetare ärvt skulderna.⁴⁶⁸

De yrkeskategorier som hade varit, och fortfarande var, mest i riskzonen för skuldsättning var dels pipslagarna, dels låssmederna. Av de 37 mest skuldsatta hantverkarna var det tolv som på något sätt i sin karriär arbetat med pipsmede, medan 16 hade arbetat med låssmede. Bortsett från låssmeden med jätteskulden så var det pipsmederna som var mest skuldsatta.

Skulderna tycks ha uppkommit vid olika tider. Mårten Kuller, tidigare pipsmed, nu uppskriven som borrhare, drogs med 65 riksdaler i skulder, och här fanns inget att utmäta.⁴⁶⁹ Redan 1758 hade hantverkaren fått goda omdömen i rullan, men med tillägget "utfattig", vilket visar att hans ekonomiska bekymmer började tidigt.⁴⁷⁰ En hantverkare som kommit från Norrköping och först syns till i rullan för 1771, pipvällaren Anders Marck, hade hunnit få drygt 160 riksdaler i skuld till det eurénska sterbhuset under den tid han varit vid fabrieket.⁴⁷¹

465 Protokoll den 4 december 1780, kommerskollegium, inkomna protokoll från orterna, kommerskollegium, RA.

466 Denna rulla är ej återfunnen i krigskollegiets arkiv.

467 Skuldposter, undertecknad Charling mars 1786, Söderhamns fabriek, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, Kra.

468 Skuldposter, undertecknad Charling mars 1786, Söderhamns fabriek, artilleridepartementet, krigskollegiet, Kra

469 Skuldposter, undertecknad Charling mars 1786, Söderhamns fabriek, artilleridepartementet, krigskollegiet, Kra

470 Hantverksrulla för 1758, Söderhamns fabriek, artilleridepartementet, krigskollegiet, Kra

471 Hantverksrullor för 1771, Skuldposter, undertecknad Charling mars 1786, Söderhamns fabriek,

Mollstadius anger att vid Jönköpings faktori var det ofta så att faktorn lånade ut pengar till nyblivna mästare som måste investera i en smedja mot uppteckning av gårdar och lösören.⁴⁷²

Florén pekar på att gäldbundenheten kunde fungera som ett "utomekonomiskt tvång", det vill säga en hållhake. I hans undersökning tittade han på om det drevs en medveten kreditpolitik av faktorierna med syfte att överta smedernas arbetsmedel – det vill säga verkstäderna. Vid Jäders bruk fanns flera exempel på rättsliga konflikter där smeder hotats med utmätning. Hans undersökning visar dock att det inte fanns ett tydligt samband mellan skuldsättning över egendomens värde och egendomsöverföring.⁴⁷³ Däremot användes egendomsöverföring som ett medel till disciplin. Smeder som agerade självständigt och mot reglementet riskerade att utsättas för indrivning. Ett sätt att öka kontrollen var att överta smedjor som de mest ekonomiskt och socialt framstående mästarna hade, trots att skulderna inte motiverade ett övertagande. Som av en händelse var det ofta sammanfallande med att dessa mästare var de hätskaste kritikerna.⁴⁷⁴

Magnussons studie av bouppteckningsmaterial visar att hantverkarna i Eskilstuna i början av 1800-talet ofta var skuldsatta. Fyra av fem mästare var skyldiga förläggare pengar.⁴⁷⁵ Men det hans studie också visar är att det inte bara var hantverkarna som var skuldsatta, utan alla grupper i staden.

Magnusson ser ett mönster i jämförelse med tidigare forskning från flera håll i Europa. Ett samhälle som binder sina medlemmar genom omfattande kreditrelationer.⁴⁷⁶

Magnusson ser här likheter med forskning om den engelska landsbygden som definierar skulderna som ett slags kitt som skapar grannskapskänsla.⁴⁷⁷ I fallet med Söderhamnsmedernas skulder skapades ingen god stämning med krigskollegiet genom skulderna. Krigskollegiet ville driva in pengarna för att täcka de andra skulder Eurén lämnat efter sig, som det nu hade fått på sitt bord. Listan över skuldposter innehåller anteckningar om "inte den minsta tillgång" och att verkstaden har lämnats till försäljning.⁴⁷⁸

Florén såg att de smeder som ägde sin smedja var mindre skuldsatta än de som arbetade hos faktorn.⁴⁷⁹ Han såg också en utveckling under en hundraårsperiod där smederna en efter en förlorade sina verkstäder.⁴⁸⁰ I Söderhamns faktoris fall finns det både likheter och skillnader med vad som skedde på Jäders bruk. Här hade de flesta fortfarande egen smedja, trots att det var vid en senare period än den Florén undersöker.

artilleridepartementet, krigskollegiet, Kra

472 Mollstadius, Axel, 1958, s. 68

473 Florén, Anders, 1987, s.93–95.

474 Florén, Anders, 1987, s.95–96.

475 Magnusson, Lars, 1988, s.234.

476 Magnusson, Lars 1988, . s.234.

477 Magnusson, Lars 1988, s.234-236.

478 Skuldposter, undertecknad Charling mars 1786, Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, Kra

479 Florén, Anders, 1987, s.94.

480 Florén, Anders, 1987, s.38.

I fyra fall fanns antecknat att smedernas verkstäder tvångsförsåldes för att få in pengar. Lars Svart, Erik Ersson Järnbergs änka, Olof Dahl och Jon Johnsson Ruths efterlevande fick sina fastigheter avsålda. Här var det de med större skulder som drabbades, även om inte alla med stora skulder utsattes.⁴⁸¹ För Söderhamn var dock rotskiftena av stor betydelse, och fabriets ledning syns i den här undersökningen ha arbetat strategiskt för att köpa in dem.

Ingen av dem som fick sina verkstäder eller rotskiftet sålda hade utmärkt sig särskilt vid tidigare konflikter, enligt detta källmaterial. Vissa exempel finns där inestående lön kvittades mot skulder, en av dessa var laddstockssmeden Tyro Dufva, som var en stridbar hantverkare.⁴⁸²

Tyro Dufva skrev till krigskollegiet 1790 vid en konflikt där han hade blivit utkastad ur en av fabriets smedjor, där han tidigare hållit till. Han tog sedan upp skulderna som fabrieten hade till kronan. Själv var han skyldig drygt 12 riksdaler specie.

Dessa penningar har herr Factorn som en nitisk anan på en gång af mig uttagit då andra långt skyldiga däremot ännu sitta orubbade och af hwilka mindre säkerhet kan wänta det tycks som herr Factoren welat utmärka sig såsom ett medel till mitt förtryck då jag småningom eller igenom arbete icke fått göra afbetalning utan genom min lilla egendoms blottställande.⁴⁸³

Faktorns ensidiga förfarande tycktes enligt Dufva "röja någon egennyttia", vilket Dufva känt sig manad att berätta om.⁴⁸⁴ Tyro Dufva pekade det Florén tagit upp i sin undersökning, att skuldsättningen var ett medel för faktorn att utöva kontroll över de bråkigare hantverkarna. Tyro Dufva hade noterades som avskedad 1776. Då hade han lett striden för att få ut ett högre styckepris, vilket Kungl Majt till slut avgjort till direktör Euréns fördel.⁴⁸⁵ Det går att konstatera att Dufva var en av de mer högljudda hantverkarna, samtidigt som omdömet om hans arbetsinsatser tidigare varit positiva.⁴⁸⁶ Tyro Dufva återvände till fabrieten 1780, efter direktör Euréns frånfälle.⁴⁸⁷

481 Som en jämförelse på hur betungande en skuld på 500 riksdaler kunde vara såldes Lars Svarts verkstad för dryga 13 riksdaler. Se Skuldposter, undertecknad Charling mars 1786, Söderhamns fabriek, artilleridepartementet, krigskollegiet, Kra

482 Tyro Dufvas brev till krigskollegiet, uppläst den 11 mars 1790 i plenum i krigskollegiet, bilaga till rättegångsprotokoll, den 22 juni 1790, Söderhamns hallrätt, HLA.

483 Tyro Dufvas brev till krigskollegiet, uppläst den 11 mars 1790 i plenum i krigskollegiet, bilaga till rättegångsprotokoll, den 22 juni 1790, Söderhamns hallrätt, HLA.

484 Tyro Dufvas brev till krigskollegiet, uppläst den 11 mars 1790 i plenum i krigskollegiet, bilaga till rättegångsprotokoll, den 22 juni 1790, Söderhamns hallrätt, HLA.

485 Den 6 maj 1776 Kungliga brev, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

486 Tyro Dufva fick betyget "Beskedelig och god arbetare" 1758. Se Hantverksulla 1758, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

487 1780, Likvidationslista, Handlingar ang. organisation, byggnader med mera 1620-1812, Söderhamns gevärsfabriek, inkommande, artilleridepartementet, krigskollegiet. Kra.

Undersökningens tredje del: Epilog

I den tredje och avslutande delen redogörs för hur verksamheten förändrades efter att kronan tagit tillbaka faktoriet.

Kronan tar tillbaka faktoriet

När direktör Eurén lämnade över faktoriet var verksamheten skuldtyngd, hantverkarna sökte andra försörjningsvägar och en allmän lågkonjunktur präglade tillvaron. Nu ville krigskollegiet återigen få faktoriet på rätt köl, vilket innebar en oresonlig inställning till fusk, uppstutsighet och lättja. En leverans med spannmål som setts som nödvändig för att hantverkarna skulle komma på fötter levererades med krav på att bara de flitiga hantverkarna skulle få ta del av allmosan.⁴⁸⁸

Den största landvinningen för den skråfientliga linjen var att sedan faktoriet återtagits hamnade det under hallrätten, 40 år efter att den instiftades. Enligt Nyström var manufakturerna och hallrätten det verktyg som blev effektiva tillhyggen för att krossa ämbetenas makt. Mästerskapet blev beroende av ekonomiska villkor. Kontrollen av yrkeskunnigheten låg i manufakturistens händer och mästarprovet kunde utföras vid manufakturen. Enligt Nyström hade utvecklingen där mästarna inom manufakturindustrin i stort sett reducerats till arbetare redan tidigare skett i Västeuropa.⁴⁸⁹

Redan i direktörens kontrakt från 1757 stod det att manfaktureglementet skulle införas för gevärsfaktoriet. Men först 1779, tycks hallrätten vara arenan där tvister mellan Söderhamns hantverkare och deras faktor avgjordes. Det visas av att hallrättens justiticiarie Sven Berg skrev till krigskollegiet och krävde ekonomisk kompensation för att gevärsfaktoriet nu skulle sortera under hallrätten.⁴⁹⁰

1790 var 14 hantverkare i Söderhamn tillsammans med faktor uppkallade till hallrätten. Bakgrunden var att flera av gevärsfaktoriets hantverkare fattat pennan och skrivit ett klagobrev till krigskollegiet, undertecknat med på "På samtliga Factorie Embets wägnar". I jämförelse med 35 år tidigare hamnade ärendet inte hos krigskollegiet centralt – utan delegerades till hallrätten.

I källmaterialet har tre konflikter som avgjordes i hallrätten under perioden hittats. Alla tre har ekonomisk grund. Enligt källmaterialet tycks konflikter mellan faktoriets ledning och smederna ha blossat upp efter återtagandet först i samband med Gustaf III:s ryska krig 1788–1790. Det var alltså återigen högkonjunktur för faktoriet. I klagomålen från 1790 låg tyngdpunkten på frågor om ersättningar, skulders reglerande och faktorns bokföring. 1794 och 1796 var faktorn missnöjd med

488 Sundstedt, Johanna, 2015, s. 37.

489 Nyström, Per, 1955, s.221.

490 Lars Euréns kontrakt 1757, Svar; Frihetstidens utskottshandlingar 1760–1762, R3183, RA; Sven Bergs krav på pengar, 1781. Söderhamns faktori, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

hantverkarnas arbetstakt och använde hallrätten som forum för påtryckningar.

Vid rättegången den 22 juni 1790 lästes både Tyro Dufvas brev och det gemensamma brevet upp. Det fanns flera klagomål som var samstämmiga, som det om faktorns bristande bokföring och hanteringen av skulderna. Hantverkarna klagade över en ny avgift som benämns "ämbetskostnad" som införts. De påpekar att detta kan vara ett sätt att få in medellösas skulder genom kollektivet, och hantverkarna fruktade att personliga skulder skulle bli en allmän börda. De anklagade faktorn för att ha fört krigskollegiet bakom ljustet genom att anteckna dessa fodringar som säkra. På samma sätt påpekade de att faktorn påstått att 60 musköter och 100 bajonetter var klara fast de inte var det, vilket hade lett till problem för hantverkarna, vilka måste slita hårt för att hinna klart arbetet till det datum när kronan skulle avhämta leveransen.⁴⁹¹

De krävde upplysningar om det nya, uppjusterade gevärspriset, om det skulle gälla retroaktivt eller inte. De anklagade Charling för att ständigt vara upptagen med annat och beskrev att hantverkare som kommit för att avleverera arbete ofta funnit honom "så förbryllad och överhopad med sielfpåtagna affärer som inte ens röra dess ämbete, att ofta flera dagar medgår, innan aflevereringar får skje".⁴⁹² Detta innebar att hantverkarnas arbetsvecka blev förstörd av väntan. Slutligen ville de ha en marknad till staden.⁴⁹³

Det var en konflikt som rörde arbetsprocessen och kontrollen av arbetsresultatet. Det handlade om när ska arbetet göras, den tidsmässiga aspekten. Det handlade också om hur hantverkare fick betalt. Det ifrågasattes om hantverkarna fått rätt ersättning. Frågan för hantverkarna var när faktorn ska göra sitt jobb.

Men i stället blev frågan om brevets signaturer huvudfrågan. Äldermannen och vice rådmannen, Jonas Krus, hade på begäran av Dufva och Gezelius sammankallat ämbetet, uppgav han. Han själv hade dock funnit påståendena i brevet otjänliga och inte undertecknat. Han hade också varnat hantverkarna för att ta med punkten om faktorns frånvaro.⁴⁹⁴

Det blev svårt att få kollektivet att stå bakom brevet. En efter en slingrade hantverkare sig ur att skrivit under brevet och att de stod bakom klagopunkterna.

Beslagsmakaren Fly fann ämbetets medlemmars nekande till att stå för brevet "owändadt som ogrundat". Det hade inte varit brukligt att använda sig av ojäviga vittnen vid ämbetets sammankomster, men han fann detta hädanefter nödvändigt, dock inte smickrande för ämbetet.⁴⁹⁵

491 Brevet, daterat 9 mars 1790, bilaga till Protokoll, Hall- och manufakturätten i Söderhamn, den 22 Juni 1790. Söderhamns hall- och manufakturätt, HLA.

492 Protokoll, Hall och Manufaktur rätten i Söderhamn, den 22 Juni 1790. Söderhamns hall- och manufakturätt, HLA.

493 Faktorn utreddde en härva med stöld vid järnvågen som hans efterträdare som stadskassör hade blivit misstänkt för.

494 Protokoll den 29 juli 1790, Söderhamns hall- och manufakturätt, HLA.

495 Protokoll den 29 juli 1790, Söderhamns hall- och manufakturätt, HLA.

Faktorn hade inget att erinra mot de hantverkare som svurit sig fria, eftersom det var honom bekant att de hade blivit "förledda".⁴⁹⁶

Gezelius, Dufva och Fly blev de tre hantverkare som fanns kvar i rättegången efter att de andra avsvurit sig del i klagomålen. Charling lämnade därefter in en skriftlig förklaring mot de klagomål som framförts – och förklaringar fanns till allt. Bland bestod ämbetskostnaden i skulden till faktorn i samband med rättegången som Eurén till slut vunnit efter överklagan. Charling tyckte att han hade blivit illa behandlad av sina underordnade. "De wettlösa klagoskrifterna överflöda med arga och smädeliga uttryck, de förråder den brottsligaste upstudsighet förenad med den swartaste otacksamhet."⁴⁹⁷ Hantverkarnas klagomål föll ihop som ett korthus.

Faktorns sätt att sikta in sig på att splittra kollektivet och att peka ut några få som drivande är något som stämmer med vad som skedde vid rättegångar som rörde Jäders bruk i Floréns undersökning. Där gick faktorn på de äldre mästarna som förde ordet. Enligt Florén visar det på skråets försvagning och sedvanerättens försvagning.⁴⁹⁸ Den undersökningen rörde en period hundra år tidigare än rättegången vid hallrätten i Söderhamn.

Domen för tre utpekade smederna blev böter på 6 riksdaler 36 shilling specie. De övriga undertecknande av klagomålet, som tog tillbaka sina anklagelser, fick betala rättegångskostnader på 1 riksdaler.⁴⁹⁹

Pressen på faktorn som rättegången innebar gjorde dock att smederna fick reda på det höjda gevärspriset, de fick tydliga tider när faktorn skulle vara på plats för att ta emot leveranser och de fick sina motböcker, något som kan ha tagit längre tid att uppnå om de inte klagat. Efterräkningen blev dock, förutom böter, ett splittrat ämbete, där åldermannen inte var på samma sida som hantverkarna.

Efter den här rättegången följer flera andra mål. Hallrätten var nu en arena där faktorn satte press på hantverkarna för att få fart på deras leveranser, för det var sena leveranser som var den röda tråden. Hantverkarna lät sig inte stressas.

Gemensamt här var också att hantverkarna behandlades och agerade som individer med olika förklaringar till varför saker inte skett. Det fanns ingen enad front.

Enligt mönstret från tidigare var organisationen vid faktoriet i omgörning samtidigt som det var krigstider. Återigen var det pipsmidet som skulle omdanas. 1791 fick pipsmeden Ifrost, född i Lybeck, kontrakt på att bli ensam tillverkare av pipor, medan de andra smederna fick ägna sig åt

496 Protokoll den 29 juli 1790, Söderhamns hall- och manufaktur rätt, HLA.

497 Inlaga från Faktor Charling i protokoll den 2 juli 1790, Söderhamns hall- och manufaktur rätt, HLA.

498 Florén, 1987, s.212.

499 Protokoll den 3 juli 1790. Söderhamns hall- och manufaktur rätt, HLA.

mindre avancerat pipfilande.⁵⁰⁰ Ifrost hade kommit till staden redan 1785.⁵⁰¹ Han finns inte med bland de protesterande i klagobrevet från 1790. Troligtvis var han verksam vid faktoriet, men det är inte fastställt, rullor saknas i källmaterialet.

Under den senare perioden visar hallrättens protokoll att rotskiftena nu blivit ett medel att kontrollera hantverkarna, såsom Euréns vision 1749 var. I protokoll från 1794 fick tre låssmeder som "belöning och upmuntran" rotskiften tilldelade Förutom flit och skicklighet hade de dessutom tagit lärlingar.⁵⁰² I samma protokoll var smeden Ifrost ställd till svars för att han, trots att kontraktet tydligt anger att det var han skyldighet, inte antagit lärling eller satt någon son i lära. Ifrost svarade att han under krigstid bara fått grovsmida gevärskdelar och att det inte hade varit någon mening att ha någon lärling då. Men om han skulle ha lärling, då ville han bli försedd med ""vanligt rustkammarsål". Hallrätten såg Ifrost som otacksam, då han hade fått drygare arbetslön än sina medhantverkare, dubbla rotskiften och andra förmåner när han tillträdde sin tjänst. Dessutom hade kronan bekostat en "för honom enskildt uppbyggd wacker gård och beqwäm werkstad".⁵⁰³

I Anton Swabs reseberättelse från 1796 ges en bild av ett fabriksdär en omfattande privathandel tycks vara vardag. Enligt dessa uppgifter skeppades 1795 157 lodbössor ut ur staden för vidare försäljning. Detta var förutom den handel som skedde med stadens borgare och det smederna sålde privat.⁵⁰⁴ Här berättade hantverkarna också om det usla järn de fick använda, Långvind var återigen leverantören.⁵⁰⁵

Direktör Euréns visioner om disciplin, rationaliserat pipsmide och kontroll över rotskiftena förverkligades alltså trots att han själv inte var vid livet och trots att det nu var krigskollegiet som var fabriksdets huvudman.

500 Ifrost kontrakt, daterat den 10 juni 1791, uppläst i Söderhamns hallrätt den 1 september 1792 Söderhamns fabriks, artilleridepartementet, krigskollegiet, KrA.

501 Söderhamns kyrkoarkiv, Husförhörlängder, A I/7 (1785-1791) s.92, 194, Svar.

502 Protokoll den 30 april 1794, Söderhamns hall- och manufakturrikt, HLA.

503 Protokoll den 30 april 1794, Söderhamns hall- och manufakturrikt, HLA.

504 "Helsinges industri under slutet av 1700-talet: Vad Anton Swab och C M Robsbahm ha att berätta om gevärstillverkning och annat i Söderhamn", meddelat av Pehr Johansson Swabs resa i *Industritidningen Norden*, 55:e årgången, 1927. <http://runeberg.org/indunord/1927/0168.html> hämtat 19-02-2016

505 "Helsinges industri under slutet av 1700-talet" 1927, <http://runeberg.org/indunord/1927/0168.html> hämtat 19-02-2016

Resultat och teoretisk diskussion

Resultaten av undersökningen presenteras under rubriker som svarar mot frågeställningarna i inledningen av uppsatsen resultaten jämförs med tidigare forskning. Därefter följer en diskussion om metod och teori och förslag på framtida forskningsområden.

Hur förändrades organisationen?

Under frihetstiden var gevärsfaktorierna i Sverige föremål för genomgripande förändringar. Visionen var att privatisering och en ökad export skulle ge ett lägre gevärspris för kronan.

Lars Euréns mandat att styra Söderhamns fabriks utökades i etapper och fabriken privatiserades 1757. Vid början av undersökningsperioden, 1749, förhandlade gevärssmedernas skråämbete med kronan om styckepriset på geväret. 1754 och framåt var det i stället direktören som skulle förhandla med smederna om priset.

Fabriks produktion skedde under förlagssystem, smederna hade egna verkstäder spridda i staden. Arbetsprocessen var uppdelad i delmoment som sköttes av olika smeder, ett färdigt gevär producerades genom samarbete. Det nya var att arbetsdelningen drogs till sin spets.

Fabriken ville förändra produktionen genom att få in hantverkarna under samma tak. Produktionen rationaliserades genom ökad mekanisering och arbetsdelning. Under perioden 1749–1796 minskade det totala antalet hantverkare vid gevärsfabriken i Söderhamn, från ett hundratal till ett femtiotal. Antal mästare uppgavs vara 75 år 1749, medan 1796 uppgavs antalet vara 54.

Pipsmidet och låssmidet förändrades genom arbetsdelning. Nya arbetsgrenar uppstod och det skedde en dequalificering av arbetet, där många hantverkare fick enklare arbetsuppgifter. Från att 16 personer utförde det krävande arbetet med att välla pipor 1749 till att en person som utförde all vällning 1791.

Efter pommerska kriget inföll både en lång fredsperiod med sviktande efterfrågan på vapen, samtidigt som den ekonomiska politiken ledde till svåra tider.

Den planerade exporten blev inte av, problem med järnkvaliteten så väl som järnpriserna var en betydande orsak. En annan förklaring var fredstiderna som gjorde att efterfrågan var svag.

Sammantaget ledde det till att både direktören och många av smederna var kraftigt skuldsatta. Flera smeder sökte sig från fabriken till andra jobb, produktionen stärktes med åldriga smeder och folk som med skiftande bakgrund.

1778 var fabriken åter i kronans händer. För smederna blev skulderna ett akut problem när

kronan tog tillbaka ägandet av faktoriet. Resultaten visar på en utveckling som stannade upp. De stora verkstäderna blev inte verklighet. I jämförelse med Floréns undersökning behöll smederna både verkstäder och rätten till privathandeln under hela undersökningsperioden.

Vad gällde konflikterna?

Konflikterna vid faktoriet var många men de bestod inte alltid av motsättningar mellan ledningen och smederna. Viktiga fördelnings- och strukturkonflikter kunde också uppstå mellan stadens borgerskap och faktoriet, eller med leverantörer av råvaror och faktoriet.

1749 rörde konflikterna vid faktoriet främst jorden. Det handlade om rotskiften, små odlingslotter, och faktoriets privilegier, som hade frångåtits dem genom ett riksdagsbeslut. Då var huvudmotståndarna borgerskapet och magistraten. Faktor och hantverkare var på samma sida i konflikten i så måtto att bägge parter ville att rotskiftena skulle tillhöra faktoriets folk. Smederna ville ha tillbaka rotskiftena för sin försörjning. Faktorn ville å sin sida komma åt rotskiftena för att kunna använda dem som ett medel till disciplinering. Ärendet var prioriterat för krigskollegiet, som fick agera mot både kommerskollegium och Kunglig Majt för att lyckas återinföra privilegierna.

1778 Försökte smederna vid faktoriet och även stans borgerliga bössmeder försökte hindra en gesäll från att vinna burskap i staden. Ärendet avgjordes hos magistraten, som beviljade gesällens ansökan. Det ärendet rörde frågor om vem som hade kunskapen att bedöma en hantverkares skicklighet, men också frågor om konkurrens.

Konflikterna mellan Eurén och smederna utbröt 1754. Den då nyblivne direktören hade straffat två hantverkare med trähästen. Den konflikten rörde skråets makt och direktörens befogenheter men i grunden kontrollen över arbetstiden och hur verksamheten vid faktoriet skulle bedrivas. Ärendet hamnade först i Söderhamns rådstugurätt, men landade snart på krigskollegiets bord genom att bägge parter klagat och begärt stöd hos myndigheten.

Hantverkarnas privatsmide i form av 230 lodbössor fastnade i tullen i Stockholm 1755 och konfiskerades. Hantverkarna, direktören och det handlande borgerskapet i Söderhamn blev stämde, misstänkta för olovlig handel. Detta ärende blev en fråga för krigskollegiet och sedan Krigsfiskalen, som lade samman detta ärende med konflikten som startat med trähästen. Motsättningarna rörde här kontrollen över arbetsresultatet och försäljningsmarknaden, det vill säga rätten till privathandel. Här hade smederna och borgerskapet samma intressen. Handlarna, och därmed smederna, fick stöd av borgarståndet i riksdagen. Krigsfiskalen sanktionerade hantverkarnas handel med privatsmide, vilket i sin tur stärkte deras position gentemot direktören.

Under pommerska kriget, 1761, hade hantverkarna i Jönköping lagt ner arbetet och lämnat faktoriet med krav på högre ersättning för infanteriets musköt av 1747 års modell. Söderhamns faktoris direktör rapporterade att arbetet låg nere också i Söderhamn. Konflikten hade ekonomiska orsaker. Här hade hantverkare och faktoriernas ledning samma intresse, de ville ha mer betalt. Men frågan om vem som skulle förhandla med kunden, det vill säga krigskollegiet, var det som var den egentliga upphovet till konflikten. Ärendet blev en fråga för riksdagen, som tog beslut om att gevärspriset skulle höjas i syfte att stärka hantverkarnas situation. Ersättningen hamnade dock hos direktörerna.

Hantverkarna i Söderhamn tog några år senare strid mot direktören i rätten efter att en utlovad höjning av gevärspriset inte kommit hantverkarna till godo. De lyckades också vinna målet 1775. Året efter revs domen upp. Kunglig Majt konstaterade att ägandeformen för faktoriet gjorde det omöjligt för krigskollegiet att rikta ersättningen till hantverkarna, så som syftet hade varit.

Efter att kronan återtagit faktoriet hamnade faktoriet under hallrätt. Smederna skrev protestskrivelser om den nye faktorns sätt att driva verksamheten till krigskollegiet, en gammal beprövad taktik. Liknande klagomål som lämnades in 1754 framfördes. Det handlade främst om fördelningsfrågor. Nu delegerade krigskollegiet ärendena till hallrätten. Från 1779 och under resten av undersökningsperioden var det i hallrätten som konflikter mellan faktoriets hantverkare och faktorn hamnade för avgörande. Flera gånger tog faktorn dit smederna för att förhöra dem om försenade leveranser.

Hur agerade parterna för att förbättra sin position?

Direktören arbetade för att få stora verkstäder med god uppsikt över hantverkarna och införde fler moment med vattendrift, till exempel en mekanisk vällhammare. Direktören strävade efter en ökad kontroll över tillverkningen och ville styra den tid som smederna använde till arbete. Direktören tog in fler lärlingar och gesäller för att kunna hålla nere gevärspriset. Skråämbetets uppgifter var enligt honom att hantera stridigheter mellan mästare och gesäller och upprätthålla ordningen vid arbetet. Direktören lutade sig mot 1682 års strafförordning när han straffade hantverkarna med trähästen. Han argumenterade att hantverkarna var militebetjänter och inga borgerliga skråhantverkare.

Direktören var en flitig skribent av memorialer, protestskrivelser och överklaganden, som han ofta fick gehör för. Dock hade han hårt motstånd även på hantverkarnas sida. Smederna agerade kollektivt och genom skrået. Faktoriämbetet hade sedan lång tid tillbaka skrivit protestbrev och till krigskollegiet och till kungen. Det var också på det sätt de oftast agerade på i den här undersökningen. De handlade också strategiskt genom att skaffa rättsliga ombud. De agerade direkt

genom att angripa direktören verbalt. De höll sig informerade om vad som hände på andra faktorier.

Florén såg smedernas kollektiva protester vid Jäders bruk var resultat av ekonomiska och sociala försämringar. Protesterna skedde när faktorns stöd i det omgivande samhället var svagt.⁵⁰⁶

Det stämmer överens med den här undersökningen. Öppna protester mot ledningen skedde vid förändringar i ägandeformen för faktoriet och i krigstider.

Florén hade en större tilltro till reglementena och statsförvaltningens förmåga att penetrera den lokala organisationen av arbetet än vad den här undersökningen har visat. Han ser att en fastare organisation av civilförvaltningen gjorde att smedernas protester över strukturella motsättningar avklingade. En annan orsak var att fler och fler mästare förlorade sina verkstäder och att skråets handlingsutrymme kringskars.

Den här undersökningen visar på en betydligt lösare statlig förvaltning, trots en senare tidsperiod. Beslut fattades ofta utifrån enskildas klagomål och en sammanhängande strategi saknades bland tjänstemännen på krigskollegium och vid andra myndigheter. Det stämmer överens med von Diest undersökning av förhållanden i Preussen och Hannover.

Smedernas protestskrivelser rör i den här undersökningen främst fördelningsfrågor, något som Florén också ser i den senare perioden av sin undersökning. På ett högre plan rör konflikterna i Söderhamn dock ofta frågor om strukturer: Vem som skulle förhandla styckepriset med kronan, skråets ställning, rätten till att sälja på den privata marknaden och kontrollen över när arbetet skulle utföras var grogrunden till flera konflikter.

Motsättningar runt förändringarna av arbetsprocessen och dequalificeringen av arbetet för många av smederna kommer bara fram i bisatser i smedernas skrivelser. Protesterna är inlindade, men syftade till att uppmärksamma krigskollegiet på vad som skett vid faktoriet. Direktören är desto tydligare i beskrivningarna av hur smederna ifrågasätter de nya metoderna.

I likhet med Ekdahls undersökning av typografernas kamp för drägligare arbetsvillkor visar den här undersökningen på att smederna använde skråordning och reglementen som ett vapen. Argument som att de behövde idka sitt privatsmide för att hålla lärlingar och gesäller sysselsatta visar på hur hantverkarna använde förordningar för att stärka sina argument.

Hantverkarna samarbetade med olika parter för att spela ut andra. I fallet när borgerskapet lyckades med att frånta faktorismederna sina jordlotter var det till kungen och krigskollegiet de vände sig. I fallet med att tullen hade konfiskerat deras privatsmide var de llerade med det

⁵⁰⁶ Florén, Anders, 1987, s.210.

handlande borgerskapet och fick stöd hos riksdagens borgarstånd. När direktören satte hantverkarna på trähästen vände sig skrået till krigskollegiet, samtidigt som de argumenterade utifrån 1720 års allmänna skråordning och sina medborgerliga rättigheter.

När Jönköpings smeder lade ner arbetet var både direktör och hantverkare i Söderhamn eniga om att gevärspriset var för lågt. Arkivmaterialet visar att läget i den svenska vapenindustrin var mer bekymmersamt än vad som tidigare framkommit. Vid fyra av fem faktorier stod produktionen av kronans beställningar i det närmaste stilla 1761. Flera av de olika fabriekernas direktörers memorialer var samstämmiga och deras rapporter pekar på att fabriekerna samordnade sig för att lägga tyngd bakom kraven på ökad ersättning.

Lis och Soly ser i sin undersökning att gesällskapen hade strategier att samarbeta över geografiska avstånd för att få igenom ekonomiska krav.⁵⁰⁷ Liknande tendens syns i den här undersökningen, även om det inte här går att fastställa om det var direktörerna som samarbetade och i sin tur såg till att hålla smederna informerade.

För att hantera de sviktande inkomsterna vid gevärsfabrieket tillverkade smederna gevär för den privata marknaden. Många hantverkare valde också att arbeta med annat, i form av extraknäck eller genom att helt enkelt lämna fabrieket. Några ansökte om och vann burskap som bössmeder eller inom andra hantverksnäringar. För att lösa produktionen vid slutet av perioden då fabrieket drevs privat syns en varierad bemanning som indikerar att gevärsfabrieket dränerats på yrkesutbildade hantverkare.

Hantverkarna var motvilliga till att anta lärlingar under hela undersökningsperioden. Nya lärlingar och gesäller försvann ofta utan att dyka upp igen. Nya, presumtvt skickliga, hantverkare skickades upp till Söderhamn efter böner från faktorn. Väl på plats var de nya hantverkarna snart en del i skrågemenskapen och hade egna åsikter om hur arbetet vid verket skulle bedrivas.

Von Diest menar att gesäller fungerade som billig arbetskraft som var lätt att göra sig av med vid lågkonjunkturer.⁵⁰⁸ De resultaten tycks stämma med utvecklingen i Söderhamn, vid slutet av perioden under privat styre syns inga gesäller eller lärlingar till i handlingarna.

507 Lis & Soly, 1994 s 49.

508 von Diest, 2016 s.88.

Hur förändrades maktbalansen mellan parterna?

Genom organisationsförändringarna blev arbetet vid gevärsfaktoriet mindre kvalificerat för flera yrkesgrupper. Förmågan att sätta produktivkrafterna i rörelse blev mer avhängigt av tillträdet till strömverket, eftersom fler moment hamnade under fabriekens tak. Hantverkarna hade dock fortfarande sina verkstäder ute i staden, vilket gjorde att de bibehöll en stor grad av självständighet. Några av smederna blev av med sina verkstäder i samband med skuldindrivningar, men någon storskalig drift i en stor anläggning blev det aldrig.

Hantverkarnas i Söderhamn protester 1754–1755 fick gehör hos krigskollegiet. Omfattande tillverkning för försäljning på privatmarknaden sanktionerades av Krigsfiskalen. Som en följd av detta fanns det heller ingen större möjlighet för direktören att stävja hantverkarnas egna arbete.

Hantverkarna lyckades också få till en förändring av straffreglementet. Det från 1600-talet konstaterades urmodigt av krigskollegiet och skulle uppdateras. I samband med ett riksdagsbeslut 1756 blev resultatet dock att varken något nytt straffreglemente eller det gamla användes vid fabriekiet. 1762 ska manufakturreglementet ha införts vid fabriekiet. Om det sedan användes är högst oklart. Först 1779 syns hallrätten ha införts för fabriekiet.

Direktören lyckades inte få bukt med skrået och hantverkarnas självständighet. Direktören hade inte förmågan att övervaka produktionen och tillfällen att arbeta på egen hand var många.

Hantverkarna vid fabriekerna i landet fick rätt att söka arbete vid det fabriek de ville 1762. Detta beslut tycks inte ha gett något uppsving för Söderhamns del. Däremot sammanfaller detta med en ökad benägenhet att söka sig från fabriekiet. De usla tiderna tycks dock vara det tyngsta skälet.

Först i samband med att kronan tog tillbaka fabriekiet syns skråets maktposition ha blivit försvagad. Då installerades fabriekiet under hallrätt, något som beslutats redan 1762 i defensionsdeputationen, men som inte tycks ha nått Söderhamn. Genom hallrätten blev hantverkarnas förmåga att göra sin röst hörd vid högre instans kringskuren. I hallrätten individualiseras hantverkarna och skråets kollektiv utsattes för splittring genom att vissa hantverkare pekades som drivande. Liknande tendenser fanns redan i början av undersökningsperioden, men tekniken syns mer effektiv senare.

Hur fattades besluten om faktoriet?

I likhet med von Diest undersökning visar den här studier att både krigskollegiets och Kunglig Majts beslut ofta kom till genom enskilda aktörers idéer, besvär och böner. Det fanns ingen större övergripande strategi som präglade myndigheter och enskilda tjänstemäns agerande. Däremot tycks merkantilistiska idéer ha genomströmmat mycket av visionerna bland beslutsfattarna.

Linnarsson resonerar om att besluten om entreprenad respektive statlig styrning av posten på 1600-talet var rationella och kostnadseffektiva ur förvaltnings- eller politisk synpunkt.⁵⁰⁹

Den här undersökningen visar att besluten om faktorierna under frihetstiden präglades av kortsiktig ekonomisk vinning och en tilltro till marknadskrafter och enskilda aktörers kunskaper.

Krigskollegiet och riksdag fattade utan att vara medvetna om konsekvenserna beslut som ströp hantverkarnas vägar att söka rättvisa. Riksdag och krigskollegium ville rikta stöd till hantverkarna genom att höja gevärspriset, men privatiseringen hade lett till att det juridiskt inte gick.

Resultatet i förlängningen blev dock att Krigskollegiets personal slapp ödsla tid på att lyssna till hantverkarnas argument, vilket kan ses som en kostnadsbesparing för förvaltningen. Effekterna av detta kom till stånd när faktoriet i Söderhamns åter var i kronans ägo, när hallrätten infördes.

Magnusson diskuterar porösa staten som en orsak till att en merkantilistisk politik inte gick att genomdriva, medan von Diest ser merkantilismen mer driven av enskildas böneskrifter och aktioner än som ett redskap i absolutismens tjänst.⁵¹⁰ Båda resonemangen går i linje med den här undersökningens resultat. Det fanns gemensamma visioner om merkantilism, men de enskilda besluten i den ekonomiska politiken och bland myndigheterna visar att det fanns ingen enhetlig linje. Söderlund pekar på att ett starkt borgarstånd i riksdagen stoppade många skråfientliga förslag och att politiken böljade mellan idéer om stark konkurrens och skydd för företag.⁵¹¹

Nyströms bild av hallrätten som ett effektivt vapnet för att luckra upp skråets makt stämmer väl med den här undersökningens resultat. Det som var avgörande var att krigskollegiet genom hallrätten slapp att få ärendena att hamna på sitt bord, vilket i sin tur ledde till att hantverkarnas förmåga att få gehör för sina argument kvästes. På så sätt förlorade hantverkarna det stöd de ofta kunde hitta bland krigskollegiets tjänstemän.

Nyström såg utvecklingen vid faktorierna som något som var skilt från manufakturerna.⁵¹² Den här undersökningen visar att det finns mer likheter med manufakturerna än skillnad.

509 Linnarsson, Magnus 2010, s. 208–209.

510 Magnusson, Lars, 2014, s. 225–226; Diest, Johann von 2016, s.130–131.

511 Söderlund, Ernst, 1949, 138, 186, s.212–214.

512 Nyström, Per, 1955, s.84.

Teoretisk diskussion och förslag på framtida forskning

Det den här undersökningen visar är att gevärsfaktorierna intog en särställning i jämförelse med manufakturer, och skråhantverk och krigsmaktens hierarkiska organisation. I fallet med Söderhamns gevärsfaktori hade den sociala organiseringen av arbetet lett till en långt driven arbetsdelning enligt Marx definition av manufakturen. Utvecklingen under tidsperioden ledde till att hantverkarna vid faktoriet skiktades, sorterades och kategoriserades i en hierarkisk ordning, något som både Foucault och Marx ser som typiskt för perioden.⁵¹³

Det som skiljer arbetet vid faktoriet från manufakturen enligt Marx definition var att hantverkarna hade sina egna verkstäder. Ambitionen för direktören var att få in hantverkarna under samma tak, men det stannade vid visioner. Direktören stötte på hinder. Hantverkare, magistrat och även krigskollegiets ämbetsmän agerade enligt sitt gottfinnande, vilket stoppade direktörens planer. En stor del i problematiken för direktören var dock bristande lönsamhet.

Marx konstaterar att konsekvensen av arbetsdelningen innebär att hantverkaren förlorar förmågan att producera alla delar av den slutprodukt som ska framställas. Utvecklingen leder fram till att en klass av olärd arbetskraft skapas.⁵¹⁴ Den här undersökningen visar att den delarbetande gevärssmeden under den här perioden fortfarande kunde byta skepnad, smeden kunde bli varuproducent. Genom samarbete kunde flera smeder tillverka gevär för den privata marknaden och dessutom få ut bössorna på marknaden. Att flera hantverkare blev borgerliga bössmeder visar att trots arbetsdelningen kunde hantverkarna, genom sin kunskap, behärska produktionens alla delar.

Det den här undersökningen visar är att smederna agerade via skrået och kunde få gehör för sina krav i sina besvärsskrivelser, trots att reglementena sedan lång tid tillbaka tydligt visade hur skråets ställning försvagats.

Modellen som används för att analysera konflikterna har varit användbar. Striderna mellan direktören och hantverkarna rörde oftast arbetsprocessen, när arbetet skulle göras och hur arbetet skulle ske. Konflikter som rörde produktionens andra delar, till exempel råvaror och arbetsresultat, var smeder och direktör främst i öppen strid med andra parter om.

Det modellen inte fångar upp är frågor om de konkreta ekonomiska problemen som både direktören och smederna brottades med och som var grogrund för konflikter.

Foucault diskuterar hur 1700-talet var en tid när normer och synen på kroppen och straffen förändrades.⁵¹⁵ Det syns tydligt i den här undersökningen hur hantverkarna skulle disciplineras och

513 Foucault, Michel, 2003, s.175–176; Marx, Karl, 2013, s. 304–305.

514 Marx, Karl, 2013, s.304–305.

515 Foucault, Michel, 2003, s. 22–23.

hur deras ryckiga arbetstider och deras bristande disciplin blev föremål för kritik.

Marx ansåg att konflikter låg inbäddat i manufakturens natur. Hantverksskickligheten var grunden i systemet, vilket ledde till att ledningen hade svårt att bemästra de mästare de ville disciplinera.⁵¹⁶ Det stämmer väl med den här undersökningens bild av krigskollegiets idéer om att hantverksskickligheten och skötsamheten var något som måste hämtas in från utlandet. Det stämmer också överens med de ordningsproblem som direktören ofta rapporterade till krigskollegiet om.

von Diest resonerar om att kunskap var ett personligt kapital och att det var något som präglade beslutsfattandet under den här tiden.⁵¹⁷ Resultaten av den här undersökningen visar på hur debatten om vapenindustrin såg liknande ut på flera håll i Europa, även om argumenten landade i hur nationens handel och rustning skulle skyddas. Både tyska och svenska faktorister såg det som viktigt att locka utländsk arbetskraft, som skulle vara bättre än den inhemska.

Den här studien visar på att en mer heltäckande undersökning av gevärsfaktorierna i Sverige och utomlands under den här tiden skulle kunna ge en bättre bild av hur skråväsendet samarbetade och hur strategisk påverkan kunde samordnas över geografiska avstånd.

516 Marx, Karl, 2013, s.320–321.

517 Diest, Johann von 2016, s.111, 130 – 131.

Käll- och litteraturförteckning

Källmaterial

Riksarkivet, RA

Frihetstidens utskottshandlingar, Sekreta utskottet defensionsdeputationen 1760–1762
R 3183, R 3186, R 3187,

kommerskollegium, Advokatfiskalen, inkomna protokoll från orterna
Söderhamns rådstugurätt 1772–1816
Söderhamns hall- och accisrätt 1745–1845

Svea hovrätt, via Svar
Renskrivna protokoll (1717 jan-april)
Renskrivna protokoll (1775 sept-dec)
Renskrivna protokoll (1786 jan-april)

Krigsarkivet, KrA

krigskollegiet, artilleridepartementet
Faktorier, Söderhamns Gevärsfaktori. (1620–1812)
inkommande, Kungliga brev och resolutioner 1749–1797
inkommade, 1749-1790
utgående, Riksdagsberättelser 1734–1770
utgående, brevannotationsböcker 1777–1790.

Landsarkivet Härnösand, HLA

Flintenbergska samlingen, (1643–1796 odat), via Svar.

Söderhamns stad:

Hallrättens arkiv 1745–1800

Rådhusrättens och magistratens arkiv, Boupppteckningar och arvskiften, via Svar.

Rådhusrättens och magistratens arkiv, Akter i tvistemål, (1747–1859) via Svar.

Söderhamns kyrkoarkiv, via Svar.

Mantalslängder, Västernorrlands (Gävleborgs) län (1654–1820), via Svar.

Vadstena Landsarkiv; VL

Kristinehamns kyrkoarkiv, via Svar.

Alsters kyrkoarkiv, via Svar.

Östersunds Landsarkiv; ÖLA

Revsunds kyrkoarkiv, via Svar.

Stockholms Stadsarkiv; SSA

Tyska S:ta Gertruds kyrkoarkiv, via Svar.

Litteratur

Borgarståndets riksdagsprotokoll 1751–1752, på riksdagens uppdrag utgivna av Riksdagsförvaltningen genom Nina Sjöberg. Stockholm, 2008.

Broman, Olof Johansson, *Glysisvallur: och öfriga skrifter rörande Helsingland*. (1676-1750) Olof Joh: Broman ; utgifna af Gestrike-Helsing Nation i Upsala genom Karl A. Haegermarck och Anders Grape Upsala, 1911–1954 .

Carlsson, A B, *Uppsala Universitets matrikel 1700–1750*, andra bandet, Uppsala Almquist & Wiksells boktryckeri AB, 1919.

Diest, Johann von, *Wirtschaftspolitik und Lobbyismus im 18 Jahrhundert*, diss Potsdam, V&R unipress, 2016.

Ekdahl, Lars, "Saknar numer medborgarnas lidande och nöd all vikt på mänsklighetens vågskål? En studie i typografernas förfackliga kamp" (s.105–120) i Birgitta Skarin Frykman, mfl, (red) *Lönearbete och livsmönster: Föredrag presenterade vid andra nordiska seminariet om arbetarkultur i Norrköping*, Norrköping, Arbetets museum och Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet. 1989.

Ekdahl, Lars, "En historia om makt?" i Alf O Johansson, Susanne Lundin och Lars Olsson (red) *Dagsverken: 13 essäer i arbetets historia*, Historiska media, 1994.

Ericsson, Lars, Hårdstedt, Martin, Iko, Per, Sjöblom, Ingvar, Åselius, Gunnar, *Svenska slagfält*, Stockholm Wahlström & Widstrand 2003.

Florén, Anders, *Disciplinering och konflikt: Den sociala organiseringen av arbetet Jäders bruk 1640–1750*, diss. Uppsala Universitet, 1987.

Foucault, Michel, *Övervakning och straff: Fängelsets födelse*, 1987, översättning C G Bjurström, Lund, fjärde upplagan, Arkiv förlag 2003.

Fritz, Sven, *Jennings & Finley på marknaden för öregrundsjärn och besläktade studier i frihetstida storföretagande och storfinans*, Stockholm Kungliga Vitterhetsakademien, 2010.

Goës, Nils von, (red) Föreningen Söderhamns museum (medarbetare) *Söderhamns Gevärsfaktori 1620–1813*, Norrala, Hälsingerunor, 1988.

Heckscher, Eli F, *Merkantilismen: senare delen*, andra, reviderade upplagan, Stockholm, Nordstedts, 1953.

Heckscher, Eli F, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Del 2, Det moderna Sveriges grundläggning*. Stockholm, Albert Bonniers Förlag, 1949.

- Heckscher, Eli F, "De svenska manufakturerna under 1700-talet", (153–221). *Ekonomisk Tidskrift*, Uppsala, Årgång 39, häfte 6, 1937.
- Hobsbawm, Eric.J: *Om historia*. Stockholm, Prisma, 1999.
- Huberman, Leo, *Människans rikedomar*, Stockholm, Raben & Sjögren, 1965.
- Håkansson, Claes, *Svensk kommunal- och vallagsbok för alla*, Stockholm, Bonniers, 1910.
- Johansson Per, (meddelat av) "Helsinge industri under slutet av 1700-talet: Vad Anton Swab och C M Robsahm ha att berätta om gevärstillverkning och annat i Söderhamn" *Industritidningen Norden*, årgång 55, 1927.
- Lis, Catharina & Soly, Hugo, "An Irresistible Phalanx: Journeymen Associations in Western Europe" (s.11–52) i *International review of social history*, nr 39. Amsterdam, Cambridge university press 1994.
- Kjeldstadli, Knut, *Det förflutna är inte vad det en gång var*, 2010, Lund, Studentlitteratur, 2010.
- Kleberg, Johan, *Krigsskollegii historia Biografiska anteckningar 1630–1805*, Stockholm Kurt Lindbergs Boktryckeri 1930.
- Lenk, Torsten, "Flintlåstillverkningens införande i Sverige Personhistoriska bidrag" *RIG - Kulturhistorisk tidskrift* Vol 18, Nr 3 1935.
- Linnarsson, Magnus, *Postgång på växlande villkor: det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden*, diss Södertörn. 2010.
- Lukes, Steven, *Maktens ansikten*, Göteborg, Daidalos, 2008.
- Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia*, Femte upplagan, Lund, Studentlitteratur. 2014.
- Magnusson, Lars, *Den bråkiga kulturen: Förläggare & Smideshantverkare i Eskilstuna 1800–1850*, Författarförlaget. 1988.
- Marx, Karl, *Kapitalet: Kritik av den politiska ekonomin första boken, Kapitalets produktionsprocess*, Lund, Arkiv förlag, 2013.
- Meyerson, Åke, "Rationaliseringssträvanden vid svenska gevärsfaktorier under 1700-talets mitt" (90–102) i *Daedalus*, Tekniska museets årsbok, Stockholm Tekniska museet/ingenörsakademin. 1937.
- Mollstadius, Axel, *Jönköpings gevärsfaktori 1695–1720: En period av högkonjunktur i Husqvarna vapenfabriks historia* Jönköping, Jönköpings läns hembygdsförening, 1958.
- Nyberg, Klas, "Skeppsbroadeln blev rik på ofriheten" *Svensk Tidskrift*, nr1, 2003.

Nyström, Per, *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet: Bidrag till kännedom om den svenska manufakturindustrien och dess sociala förhållanden*, Diss. Lunds Universitet. Stockholm, Tiden, 1955.

Olsson, Sven-Olof, *Husqvarna arbetare, 1850–1900, Med jämförande studie av arbetare vid Carl Gustafs stad i Eskilstuna*, Jönköpings läns museum, 1983.

Sennefelt, Karin, "Social and political thresholds in Stockholm c. 1720–1770". *Urban History*, 35, 2008.

Sennefelt, Karin, "Stockholmsliv – Riksdagsumgänge och identitetsformering under frihetstiden" (399–420) *Historisk tidskrift*, 125:3, 2005.

Stadelmann, Rudolf, Fischer, Wolfram, *Die Bildungswelt des deutschen Handwerkers um 1800*, Berlin, Duncker & Humboldt, 1955.

Stadin, Kekke, *Maktkamp på Arboga redd: sjöfart inom skrå och aktiebolag*, Uppsala, Historiska institutionen, 1993.

Stecksén: Birger, *Om Söderhamns gevärsfaktori i äldre tider* Stockhom, Särtryck ur Norrlands försvar, 1923–1931.

Strokirk, Oscar Fredrik, *Kultur- och personhistoriska anteckningar/ Tredje delen*, Örebro, Lindhska tryckeriet, 1920.

Sundstedt, Johanna, "Mot Svensksund utan ära, utkomst eller tranqvilitet: Social ställning bland 1788–1790 års båtsmän för Söderhamn och Hudiksvall", Kandidatuppsats Södertörns Högskola vt 2015.

Söderlund, Ernst, 1949, *Hantverkarna del II, Stormaktstiden frihetstiden och gustavianska tiden*, Stockholm, Tidens förlag

Thompson, EP, *The making of the English Working Class*, London, Penguin, 1991

Thompson, EP "Patricians and Plebs" i *Customs in common*. London, Merlin Press, 1991.

Thurén, Torsten, *Källkritik*, Stockholm, Almqvist & Wiksell första upplagan, 1997.

Wennberg, Kåa, *Norrtälje faktori och dess smeder*, Norrtälje, Stiftelsen Roslagsmuseet, 1985.

Ågren, Karin, *Köpmannen i Stockholm. Grosshandlares ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*, diss Uppsala universitet, 2007.

Internetkällor

Arkivbeskrivning, Flintenbergiska samlingen, NAD, www.riksarkivet.se/nad. Hämtad 2014-11-30.

Eurén, släkt, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/15538>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2016-06-18

Pieter Starbus, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/20034>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Kåa Wennberg med bidr av Merit Laine (Johan S)), hämtad 2016-07-02.

Fredrik Ehrenpreus, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16692>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av G. Utterström.), hämtad 2016-08-07.

Carl Knutberg, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/artikel/11664>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Rune Kjellander) hämtad 2016-09-18

Sökord: "hattpartiet". Thomas Magnusson Nationalencyklopedin, hattpartiet.
<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/hattpartiet> (hämtad 2016-06-19)

Sökord "mösspartiet" Gustaf Jonasson Nationalencyklopedin, mösspartiet.
<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/mösspartiet> (hämtad 2016-06-19)

Sökord: "Lodbössa" Nationalencyklopedin, lodbössa.
<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/lodbössa> (hämtad 2016-09-28)